अथश्रीरामचंद्रसोमयाजिकृतश्रौताधानपद्धतिरामवायपेजप्रारंभः

श्री॰धा॰प॰

१

ॐ श्रीगणेशाय नमः । राघवद्भुतानि येषां वाक्समहा रा॰वा॰पे॰
नतनूनजुषो नमस्तायां भ्रमैत्र्यायाक्रियापवर्गफल
दायिने सूनोः श्रीधरमालवस्य शिवदाससाख्यातु
रुरव्यातिनः संभाउग्निविदा पयस्यज्जनकः श्री
सूर्यदासो जनि ॥ यन्मानुवर्त्तसाविशोदशाविशा
लान्द्र्यावलव्याः सज्जन्याधानस्य सपद्धतिं कृतवत्
जां रामो वसून्नेमि ये ॥२॥ तत्र प्रथमं देहशु
द्धिः ॥ शुद्धदेहस्यैव कर्मण्यधिकारात् ॥ तत्र क
स्यचित्पापस्य संभावनायामस्पृष्टत्वं तु तत्तत्प्राय
श्चित्तैः प्रागेवापनोदः ॥ अधिकारे सत्यनाहि

१

नाग्निनत्वस्योपपातकेषु गणानानतु उक्तं प्रायश्चि
त्तं ॥ यथा ॥ उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चांद्रायणे
न वा ॥ पयसा वापि मासेन पराकेनाथवा पुनरि
ति चतुर्षु यथाबलेन प्रायश्चित्तमुक्तं ॥ एवमि
त्रिप्राप्युक्तं गोवधे प्रायश्चित्तं मानि दृश्यते ॥ त
था ॥ पंचगव्यं पिबन्गोघ्नो मासमासीत संयतः
॥ गोष्ठेशयो गोनुगाप — गोप्रदानेन शुध्यति ॥
कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं वा चरेद्वापि समाहितः ॥ दद्या
त्रिरात्रं वोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥ इति च
तुर्थ गोवध प्रायश्चित्तं ॥ ॥ अथ ब्राह्मणार्थे गोमृ

प्रा॰ धा॰ प॰ त्र्यहं गोमयक्षीरद ायनमः॥ त्रानि [illegible] शानि पिबन् रा॰ वा॰ पे॰
२ त्र्यहं गोशालायां क्षमा प्रायातैः प्रोतस्तता एवं गां च्छंतीरनु
गच्छन्नविप्राक्षीरनु प्रविशन्नियतो मासमेव मासीतेत्य
कं व्रतं॥ मासं गोष्ठे शया गोनुगामी निवानुवर्त्तते॥ पं
चगव्यस्या नेमासानि रंतर कृच्छ्रसमाचरेदित्यपरं॥
कृच्छ्रस्यानेति कृच्छ्रं वा चरेदन्यन्पूर्ववदितितृतीयं॥ त्रिरा
त्रमुपवासकृत्वा बभ्रु एकादशी या मासांता देशी दशमा
दद्यादिति चतुर्थं॥ एवमित्यनिदेशा समय्यां डुपपात
कांतरे गो चर्मवस नगो परि चर्यादि स्मि गोविघमा धार
रा धर्मैः कति प्रत्ययेन कृतत्वमवगम्यते॥ चोद्गायरासव्य

व्रतं पंचमं ॥ मासं पयोव्रतं षष्ठं ॥ पाराकं सप्तमं
॥ अमानि सप्तव्रतान्यकामचारे चांद्रायणं गोश्चरे ह्वर्ष
मिति वचनात्प्रत्यहं शक्त्यपेक्षया विकल्पितानि ॥
कामचारेतु एतदेव व्रतं कुर्युरष्टवाकिनो द्विजाः ॥ अ
वकीर्णिव्रतं तप्तकृच्छ्रं चांद्रायणं मथापि वेतिमनुक्तं
त्रैमासिकं इष्टव्यं ॥ नव्रगोवधप्रायश्चित्तमेवमो
मत्रयथावदनुवर्त्यमानं विवादितं ॥ अनेनाविधि
नायस्तु गोघ्नोगामनुगच्छति ॥ सगोहत्याकृतं
पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीति एकवारश्लोकादव
गम्यते ॥ प्रश्नस्तुकन्यारीदृग्मापादिमत्यामप्ना

श्रो॰धा॰प॰ ३ हितानिन्वेषु ॥ यथेनमः ॥ अथवल्पतास प्रवृत्ती ॥ अथ रा॰वा॰पे॰
तापदिनुमन्नेकं त्रैमासिकं ॥ बन्ससादर्वाक्ककार्षम
जितिनाविषेशे योभिहितः ॥ कालेन्वा धाय वकर्मा
णिकुर्याद्विशोवि धानतः ॥ तदकुर्वं स्वित्रात्रे रागमा
सिमासिवि जुहुयात् ॥ इतिप्रतिमासं त्रिरात्रव्रतं ॥
अथावसथ्याधानेपितेनैव विशेषो भ्यधायि ॥ कृ
तदारो गृहस्थो यो नाद ध्यादुपासनं ॥ चांद्राय
णं चरेदर्धं प्रतिमासंपयः पिवेदिति ॥ अथचांद्रा
यणादि व्रतांग नानियमाः ॥ ब्रह्मचर्यं दया क्षां
तिर्दानं सत्यम कल्कता ॥ अहिंसा स्तेयमाधुर्ये राम
२

दमश्चेति नियमाः स्मृताः ॥ स्नानमौनोपवासेज्याः
स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ॥ नियमा गुरुशुश्रूषा
शौचाक्रोधाप्रमादताः ॥ ब्रह्मचर्यं सकलेंद्रियनि
ग्रहः उपस्थनिग्रहो लिंगनिग्रहो गोबलीवर्दत्या
ये तु ऋष्यशृंगः ॥ अकल्कता अकुटिलता ॥ गोमू
त्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकमिति पंचगा
व्यविधानं ॥ गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाः
श्चापि गोमयं ॥ पयः कांचनवर्णाया नीलायास्त
तथा दधि ॥ घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिल
मेव वा ॥ अलाभे सर्ववर्णानां पंचगव्येष्वयं विधिः

श्रौ·प्रा·प· ४ ॥ गोग्रासं त्वपाकात्स्यात्कौ गोमयस्य तु षोडश ॥ क्षीरस्य प्रा·वा·पे·
द्वादश प्रोक्तान्दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः ॥५॥ गोमूत्रं बहु
तस्येष्टा स्तदर्द्धं तु कुशोदकं ॥ माषः पंचगुंजः ॥ अ
थ कृच्छ्रस्वरूपं ॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचि
तेन वा ॥ उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः
॥ नक्ते नेति छायागुंजे रेकभक्तादिवेव ॥ अयाचि
तं च स्वान्नस्य परान्नस्य वा समानमेव ॥ परिवार
क भार्यादेः श्वेषरागायाब्राह्मणा सुक्षेयरागायां व
या अन्यायाः संमानत्वात् ॥ अयाचित भोजनस्य
परायत्तत्वाद्रात्रौ दिवा वेति नियमाभावः ॥ अत्र राम ४

ग्रासानियमः पराशरोक्तो ॥ सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रा
तः पंचदश स्मृताः ॥ चतुर्विंशतिरयाच्याः परं नि
रशनं स्मृतमिति ॥ आपस्तंबेन तु अन्यथोक्तः ॥
सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ॥
चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनात्त्रयः ॥ कुक्कुटांड
प्रमाणाः स्युर्यथा वास्यं विशेन्मुखमिति ॥ अनयोः पा
दयोः शक्त्यपेक्षो विकल्पः ॥ एवं पादकृच्छ्रः ॥ यथा
कथंचित्त्रिगुणः प्राजापत्योयमुच्यते ॥ प्राजापत्य
कृच्छ्रयोः पर्यायत्व ॥ यथाकथंचिदिति दंडाकलि
तवदावृत्त्या स्वस्थानविवृद्ध्या वा ॥ स्वस्थानविवृ

द्धिश्वानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा ॥ नक्षत्रावृत्तिपक्षोवं
सिद्धोक्तः ॥ अहःप्रान्तरहर्नक्तमहरेकमयाचितं ॥
अहरेकं चोपवास एवं चतुरहो परो ॥ आनुलोम्येन
स्वस्यान विवृद्धिमनूक्ता ॥ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं
त्र्यहमयाचितं ॥ त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजा
पत्यं चरन्द्विज इति ॥ प्रातिलोम्येन स्वस्यानविवृ
द्धिस्तस्यासिद्धोक्ता ॥ प्रातिलोमं चरेद्युक्तः कृच्छ्रं बाल
यदृष्टोत्तरमिति ॥ ननु जयादिरहितपद्ममन्त्रौष्ठद्रावि
षयोऽङ्गिरसा दर्शितः ॥ तस्माच्छूद्रसमासाद्यस
दाधर्मपदे स्थितं ॥ प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहो

मविवर्जितमिति॥ जपादिष्वुक्तपद्मासनं तु परिशेषा
द्ध्यायायत्त याचैत्रैवारीतां काविषयो गौतमोक्तः
॥ वृष्ण॥ अर्घ्याल्तः कृच्छ्र व्याख्यास्यामहस्तु प
क्रम्यानिखेदहनिरात्रावासीत्तु हिप्रकामः सत्यं
वदेदनार्यैर्नसंभाषेत रौरववयोधाजुयेनित्यं प्रवु
जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेतितिस्र
भिः पविवृत्तवतीभिर्मार्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः
पावका इतिस्रस्वाभिरयोदकत पर्णानमोहमाय
महसमायमहमायप्युन्वतेनायसमायपुनर्वसवेनमो
ज्यायोऽस्यायक्षावि दायवसवि दसवा विदायनमः॥

पारायसुपारायमहापारायपारपाराद्यपारापारीवैक्रौ
वेनमोरुद्रायपशुपतयेमहतेदेवायत्र्यंबकायैक
चरायाधिपतयेहरायसर्वायेशानायोग्रायवज्र
ज्रिणोघृणिनेकपर्दिनेनमःसूर्यायादित्यायन
मोनीलग्रीवायशितिकंठायनमःकृष्णायपिंगला
यनमोज्येष्ठायश्रेष्ठायवृद्धायहरिकेशायोर्ध्वरेत
सेनमःसत्यायपावकायपावकवर्णायकामा
यकामरूपिणेनमोदीप्तायदीप्तरूपिणेनमस्ती
क्ष्णायतीक्ष्णरूपिणेनमःसौम्यायसुपुरुषाय
महापुरुषायमध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषायब्रह्म

वासिसो न मश्नंदुललाटायद्कोत्तिवाससेनमश्नति
॥ तस्याएतद्देवपरिदत्त्येत्परस्यानमेन्नाएवाज्या
हुत्वयोःछादशारात्रस्यांते चरुं स्नपयित्वैताभ्या
देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा ॥ सोमाय स्वा-
हाग्नीषोमाभ्यामिंद्राग्निभ्यामिंद्राय विश्वे
भ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये ऽग्नये स्विष्ट-
कृत इत्येतद्ब्राह्मणभोजनमिति ॥ यो महतो
प्येनसः क्षिप्रमेकेनैव कर्म्मणा मुच्येयमिति
वं कामयेत सो हि निकर्म ॥ विरजपवमानंविजाप्तस्वेह्व

त्रावासीत ॥ रौरवयौधाज्ञवल्क्यः ॥ नमोहल्लये
त्यादिभिस्तत्पर्वराणामादित्यो यस्यान माज्ञ्याकृतयः
॥ द्वादशाहांते कृच्छ्रपराकादि ॥ एवमन्येकेति कर्त्तव्य
तायुक्तं गौतमो युक्तकृच्छ्रमेकमेव याज्ञवल्क्यो यत्कृ
च्छ्रत्रयस्यानेकतत्वाभित्याहुः ॥ ऋानिकृच्छ्र लद
शान्त ॥ एवमेवानिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजन
इति ॥ एकभक्तादि सकलप्राजापत्य धर्मयुक्तोतिकृ
च्छ्रः ॥ इयांस्तु विशेषः ॥ ग्रासद्वयमहद्वयपाणिपू
रमात्रमन्नं भुंजीत तत एव नक्तं विंशत्यादि मासान् ॥
अत्र भोजनानन्तरं दिनयापाणिपूरान्नविधानादेतत्य

हे इति द्वशाभ्राष्टउपवासोप्रतिविष्टः ॥ एकैकं प्रा
समश्नीयाच्च हारितीरिणहर्ववत् ॥ अथ हं वोण
वसदन्यमतिक्रम्य वरमिच्छन् इति ॥ मत्र्त्तकं ठ पा
णि श्वरान्नादल्पत्वाच्छन्नु विषयं ॥ पाराकल
नरांतु ॥ द्वादशाहोपवासेन पाराकः पुरिकीर्त्तित
इति ॥ चांद्रायणं तु ॥ त्रिषि वृद्ध्याचरेत्पिंडान्
शुक्ले शिख्यंडसंमितान् ॥ एकैकं ह्रासयेत्पिंडं
कृष्णे चांद्रायणं चरन् ॥ शुक्लेकृष्णे इति वपदाव
शेषः ॥ त्रिषि वृद्ध्येति प्रतिपदादितिथिषु मयू
रांडामितापिंडह्रासोतत पंचदश्यां पंचदश

8

औ॰ धा॰ व॰ ८ स्नात्वा नत्वा शिलात्ककृष्ण प्रतिपदि सकुदूर्ध्व ग्रासमानवर्द्धी रा॰ वा॰ वे॰
यादिन्यैकैक ह्रास: ॥ दर्शेत्वपवास: ॥ एतद्यव
मध्यं ॥ यदा तु कृष्णप्रतिपदमारभ्य वृत्तदशा
दिग्रासह्रासेन दर्शोपवासेन शुक्लप्रतिपदादि
तथैव वृद्ध्या क्रियते तदा पिपीलिकमध्यं ॥ तिथि
वृद्धिह्रासाभ्यां ग्रासवृद्धिह्रासौ ॥ गौत्तमेन तु वि
शेषो दर्शित: ॥ श्वोभूते तापौर्णमासी मुपवसेदा
प्यायस्व सन्ते पयांसि नवोनव इति चैताभिस्तर्प
णमाज्यहोमो हविषश्चानुमंत्रणमुपस्थानं च
चंद्रमस: ॥ यद्देवादेव हेडनमिति चतसृभि राज्यं राम ८

ऊकुर्याद्देवकृतस्यैनस इति च समिद्भिः ॥ ओं भूर्भु
वः स्वः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्क् इट् ॥ ओं ओजः तेजः
पुरुषः धर्मः शिव इत्येतैर्ग्रासानुमंत्रणं ॥ प्रति॰
मंत्रं मनसा नमः स्वाहेति सर्वानेतैरेव ग्रासान्भुंजी
त ॥ तप्या ॥ चरुभैक्षसक्तुकणयावकशाकपयो
दधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रश
स्तानि ॥ तेनैव च ग्रासप्रमाणेन मासस्याधिकार इति॰
त्रिषु विषयकृच्छ्रं ॥ तेषां पिंड्यं डामितग्रासमुक्त॰
शाक्तोद्भवद्रव्यं पिण्डिकादिना शिरव्यंडामितत्व
संपाद्य ॥ कुक्कुटांडामलकादिग्रासप्रमाणानि तु॰

स्वल्पत्वं तदोक्तानि शक्तिविषयाणि ॥ विशुद्धं तद्देशानां चां
द्रायणानां याज्ञवल्क्य एकाहमुपवासं कृत्वा पिंडानां चत्वा-
रिंशच्छतं द्वयं ॥ मासेनैवोपभुंजीत चांद्रायणमथापरं
प्यापरं ॥ त्रिंशद्दिनेषु प्रत्यहमष्टाष्टमासान् भवंति ॥
तान् मध्याह्ने मध्याह्ने चैनीयात् ॥ चतुरो वा ग्रासान्
सायमेकस्मिन्नहनि चतुरो वा पूर्वस्मिन्नह्वाद्दशेति वा
एकाहरूपोष्यापरस्मिन्षोडशेति वेत्यादि विधी-
नामनुक्तमप्याशङ्क्यापेक्षया ॥ कृच्छ्रचांद्रायणयोरसा-
धारणेति कर्तव्यतामाह ॥ कुर्यात्त्रिषवणस्नायी ॥
कृच्छ्रचांद्रायणमपि तथा ॥ पवित्राणि जपेत्पिंडान्गाय

ध्याचाभिमंत्रयेत् ॥ तत्राह कुथुमिः सकलत्रौ यथोक्तमं
त्रताविशेषो दर्शितः ॥ सर्वेनतुगत्रार्द्धिवात्रिर्निशी
नि यद्वानाशक्ताविषयमायुक्तानि ॥ स्नानं द्विका
लमेकस्यांत्रिकालंवाद्विजन्मनः ॥ इति च प्रागुक्ता
नद्वयमेवात्र ॥ एकवासाश्चरेदेवं स्नात्वावासो
नपीडयेदिति गर्गः ॥ स्नानेहारीतोविशेषमा
ह ॥ त्र्यवरं स्वकृत्वनीभिः स्नात्वाघमर्षणमंतर्ज
लेजपित्वा धौतमहतंवासः परिधाय सूर्याभिमुखे
नादित्यमुपतिष्ठेत् ॥ सावित्रींवाजपेन्नित्यं पवित्र
णिवाशक्तितः इति मत्कृतः ॥ गोभिलमांत्तरोरवयोः

10

श्रौ·धा·प· धाजपयोः पवित्रोपलक्षकत्वमित्यनेनाधीनसाम्नां। रा·वा·पे·
१० गायत्र्याद्यन्यत्तपवित्रजपविकल्पः तथा महाव्याह
तिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहमित्युक्तेर्नमो हमा
येत्यादिर्विकल्पः ॥ स्नात्वोपतिष्ठेदादित्यं मैत्रीमि
स्त्रहत्वाञ्जलिरिति विशेषाचायतो द्वैरूपस्यानुमंत्रवि
कल्पः ॥ एवमन्येष्वपि विरोधिषु विकल्पोऽविरो
धिषु समुच्चयः ॥ तथा जपसंख्यायां विकल्पस्ते
नोक्तः ॥ सहस्रं विरत्तं चैव तथा चैवाघमर्षणं ॥
गायत्रीं वा जपेद्देवीं पवित्रां वेदमातरं ॥ शतमष्ट
शतं वापि तदर्द्धं योनिनरदेवता ॥ मन्त्रव्याख्याताश्चै राम
१०

वस्त्रस्नानि प्रवराण्यथ शिरसा तत्र इति यमोऽभ्युक्तौ वि
प्रोक्षमाह ॥ अंगुल्यग्रे स्थितं पिंडं गायत्र्या वाभिमं
त्रितं ॥ प्राश्नीयाच्च ब्रह्मतः कुर्यादन्यस्याप्यभिमंत्र
णामिति ॥ आप्यायस्व समेतु पयांसीत्यादिभिः पिंड
करणात् सर्वहविष्याभिमंत्रणात् समधीयते भिन्न
कार्यत्वात् ॥ व्रतानुष्ठानान्सर्वेषु सायाह्नके प्रा
वपनादि व्रतेन रूपं प्राह ॥ यदाह हविष्कः ॥ सर्वपा
पेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकं ॥ ग्रहणां संप्रवक्ष्या
मि यायवाच्छिल्ले विकीर्यते ॥ द्विताम्रेतर क्षौमादीन्स्व
वाप्य स्नानमाचरेत् ॥ भस्मगोमयमृद्वारि ॥ पंचगव्या

श्रो·धा·प·
२१

दिकल्पितैः॥ मलापकर्षिणांगुगा ह्यंवाकस्त्रीवोपर रा·वा·पे·
शुद्धये॥ दंतधावनतस्वर्वेगा पंचगव्येसंयुतं॥ व्र
तेनिशामुखेगा ह्यंवाहिस्तारंकदर्शने॥ स्नात्वाम्या
नःपरमौनीध्यायन्दुष्कृतमात्मनः॥ मनःसं
तापनंनीवृक्षदहेत्तोकमुत्ततहति॥ ९ तदेवाखि
याःकार्यकेशावपनवर्जमितिबौधायनः॥ हा
रीतोवपनानिछौरविप्राधमाह॥ केशानांरक्ष
णार्थंतुद्विगुणांव्रतमाचरेत्॥ द्विगुणेव्रतमादि
ष्टेदक्षिणाद्विगुणाभवेदिति॥ विद्वद्विप्रनृप
[illegible]
स्त्रीणांनेष्यतेकेशवापनं॥ ऋतेमहापातकिनो

राम
२१

गोहिंस्त्रावकीर्णिन इति स्मरणादुपपतं महापात
कादिदोषाभिप्रायमेव ॥ नद्वकन्नारो माशीरवा
वर्जमिति वासिष्ठोक्तं ॥ अभ्युदयार्थे च वपनामा
वः ॥ जाबालो विशेषमाह ॥ आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां
समाप्तौ च विशेषतः ॥ आज्येनैव हि शालाग्नौ
जुहुयाद्व्याहृतीः पृथक् ॥ स्नात्वा कुर्यात्कृतान्ते तु गोः
हिरण्यादि दक्षिणा इति ॥ यमोप्याह ॥ पश्चात्ता
पो निवृत्तिश्च स्नानं चाग्नतपो दिनं ॥ नैमित्तिका
नां सर्वेषां तथा वैवानुकीर्तनमिति ॥ तत्पा ॥ गा
त्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं ताम्बूलमनुलेपनं ॥ व्रतस्थो व

प्रा॰धा॰प॰ वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यच्चलरागकमिति ॥ अथ प्राजाप रा॰वा॰ये॰
१२ त्यादि प्रत्याम्नायाः ॥ प्राजापत्याक्रिया शक्तौ
धेनुं दद्याद्द्विजोत्तमे ॥ धेनोरभावे दातव्यम्मूल्यं ॥
तुल्यं न संशयः ॥ गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्द्धं पा
दएव वेति ॥ निष्कं स्वर्णाश्चत्वार इत्यूचुः ॥ क
ष्टापन्नं तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च ॥ धेनुप्रदा
नेविप्राय सममेतच्चतुष्टयमिति पराशरः ॥ तथा
७ हेष्टादश्यूतं चैव प्राणायामशतत्रयं ॥ तिलहोम
सहस्रं तु वेदपारायणं तथेति ॥ त्रिमास प्रायश्चित्त
विषमेत त्सूपपात्ते भुक्तं सार्द्धस नेहपाणि तत्कृत्या राम
१२

म्नायाश्च येन्दवासाद्यस्तावंत्त एव॥ मासिक
वृत्तविषये षष्ठसार्द्ध प्राजापत्यद्वयं॥ त्वावा
नेव प्रत्याम्नायः॥ चांद्रायणाविषम्भूत्तेऽङ्गरूप
पातके प्राजापत्यत्रयं तद्प्रातःकृच्छ्रस्य नावृत्तः प्रत्या
म्नायाः॥ यन्नूक्तो॥ म्न एष्टौ चान्द्रायणो देयाः प्र
त्याम्नायविधौ सदेति तन्न निनः पिपीलिकामध्या
दिचांद्रायणाप्रत्याम्नायविषयं॥ प्राजापत्यस्य
षडुपवासतुल्यत्वात्तद्वैगुण्यं वानिकृच्छ्रस्य॥ चां
द्रायणापराककृच्छ्रातिकृच्छ्रोस्तप्राजापत्यत्रया
त्मकाः॥ ऋषभैकादशगवीदानसहितत्रिरात्रोप

1

रूप=३

श्री·धा·प· वासान्मकगोत्र धप्रतेल सार्द्धैकादश प्राज्ञा पत्याः॥ सा रा·वा·पे·
१३ सापयोप्रतेल सार्द्ध प्राज्ञा पत्य द्वयं॥ पराकस्य प्राजा
पत्यत्रय स्मृता॥ तप्यातप्तकृछ्रं॥ निर्द्दनस्याश क्र
स्यचानृप्त्य प्रत्याम्नाय उक्ताः॥ विप्राद्वादशवा मोऽन्नाः
पावकोष्ठि सत्यैव च॥ अन्त्यावापावनीकाचिन्त्समा
न्याकृमनीषिरा इति॥ तप्याकृछ्रेपंचानिकृछ्रे
॥ त्रिगुरुमहरहास्त्रिंशादेवं त्रयोये चत्वारिंशत्तते
त्रिगुरोत्री ... गणना त्रिगुरुतां नगारोता॥ इतिवाप
ठः विंशतिः स्यात्परा के॥ कृछ्रे सांतपतारव्येभवा
तिषडधिकाविंशतिः सेवहीनाद्याभ्यां वाद्रायशा राम
१३

३ ख्येत पुसि कृष्णावलोभोज्ये येषि प्रभुरख्यानि नि ॥ अ
हरूहस्मिति सर्वसंव ध्यते ॥ तृतीये इति कृच्छ्राणि षं
ढषे ॥ मात्र प्राजापत्य दिवसाकलनया विशुद्धि
धारणा वधैर्भोजितं भवति ॥ एवमन्यत्र ॥ स्मृत्यर्थ
सारे तु यावंतोब्दानि यस्ति त्व स्यान्तीन्ता स्तावंति चान्द्रा
यणानि प्रायश्चित्तमुक्तं ॥ केचित्तु ॥ यावंत्यब्दान्य
तीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ॥ तावंति कृच्छ्राणि च
रेद्धोम्यं दद्याच्च यथाविधि ॥ इत्यनग्निकप्रायश्चित्त
माहुः ॥ तद्वद्दद्यादित्तिनोद्दनयाब्राह्मणाणाधिकरणं
नत्वाग्निः ॥ होम्यामि तिवाग्निहोत्रद्रव्यमेव यावस्वा

14

ग्नित्वदिवसमेवं नेष्टमादीनां ॥ तेषांच जातित्वेनाज्ञ
होमित्वादग्निप्रसंगात् ॥ ततोऽरण्योराहरणं ॥ तत्र
अरणिलक्षणं छंदोगपरिशिष्टे ॥ अश्वत्थो यः श
मीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ॥ तस्य या प्राङ्मुखी
शाखा वोदीची वोर्ध्वगापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी
प्रोक्ता तन्मय्येवोत्तरारणिः ॥ शमीगर्भलक्षणं
च ॥ संसक्तमूलो यः शम्या स शमीगर्भ उच्यते ॥
तादृशाश्वत्थाभावे तु ॥ अभावे गर्भस्येति कात्या
यनोक्तेरश्वत्थः मात्रादाहरणं ॥ अधोभागादध
रारणिः ॥ उपरिभागादुत्तरारणिः ॥ एकस्मात्

मूलखंडादरशि द्वयकल्पने दक्षिणभागादध
राराशिः ॥ उत्तरभागादुत्तरराशिः ॥ तिर्यकशा
खास्तु तत्राधरभागादधरराशिः ॥ उपरिभागा
दुत्तरराशिः ॥ तत्रापि त्वग्भागः पृष्ठं मध्यभागस्तू
दरं ॥ एवमुत्तरराशेः ॥ चतुर्विंशतिरंगुष्ठादेहां
घ्रिपिंडपार्ष्णिवं ॥ चत्वार उच्छ्रायो मानमपरापे
परिकीर्त्तितं ॥ अंगुष्ठांगुलिमानं तु यत्र यत्रोप
दिश्यते ॥ तत्र तत्र बृहत्पर्वा तर्ष्यिमिर्मितयास्पद
तितियमः बृहत्पर्वाशि मध्यपर्वाशि तन्मूलयु
ग्मयोयत्रांगुष्ठनोदत्तात्तत्रांगुष्ठस्य ॥ अंगुलीनो

धवुत्ता

दन्तायामंगुलीनां छंदोगानां परिधिश्रोत्केरंगु
ष्ठेररत्निमानं ॥ वाजिनां तु चतुर्विंशांगुलिर्दीर्घोवच
विस्तारेणाष्टांगुला ॥ चतुरंगुलकुत्से धाकारएणी
याज्ञिकैः स्मृतेति यज्ञपाश्र्वादंगुलिनारत्निमा
नं ॥ यजमानेनोर्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रितेन समास्थि
तेन वेत्ति पंचारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिश्शतांगु
लः कुरुव इति चसूत्रार्थात्योरुचस्य पंचमो शो
रत्निः ॥ तच्चतुर्विंशोऽशोंगुलमितिसूत्रोक्तस्याप
पवतेः ॥ दानवानां च नान्ना रंभुरा वरवर रान्व्रतप्रमा
णोक्तुयजमानेपत्नीयाद्विति परिभाषितेन्त्वा यजमा

नुमंगुलादि ॥ रेखायाश्चांगुलमानं ॥ श्चाग्निसंस्तु
थिराचैवाहवनीगोस्फाटिनानप्या ॥ नाहित्ता यज्ञ
मानानामरत्निश्चोत्तरारत्नारित्येवं दोषरत्नयो
रत्नयोः प्रोक्तं ॥ अथाग्न्यागारलक्षणं ॥
गार्हपत्यस्यतुप्राग्विभागं दशांगुलं ॥ तस्य
दक्षिणाद्वारस्तत्रोक्तं ॥ आरवाग्द्वारंत्वपर्यप्राप्तं ॥ गा
र्हपत्यस्यानादस्थास्तु एकादशाःतु द्वादशास्तु मत्वा
वाभ्याहवनीयाधानस्य वस्येमारात्यान्तत्मध्य
भावेनप्राग्वंशाहवनीयागारकरणं ॥ तस्यप्राग्द्वा
रमित्येवोक्तं ॥ अन्यांवारंत्वपर्यप्राप्तं ॥ विस्तारदैर्घ्य

श्रौ·धा·प·
२६

गार्हपत्यागारे पाश्चीसादनदक्षिणागन्याधाना
नयोग्यतया ॥ पूर्वेगारे तु वैदिकश्रगाग्निविकृवार
योग्यतया र्थात्कार्ये ॥ तत्र प्रथमतः प्राचीसाध
नं ॥ यथा समे शंकुं निखाय शंकुसंमितया रज्ज्वा
मंडलं परिलिख्य पतनलेखयोः शंकुग्रच्छायानिप
तानि तत्र शंकू निहंति सा प्राचीति शुल्बे ॥ विशेषव
स्तु स्मृत्यर्थसारादौ द्रष्टव्यं ॥ उदीचीसाधनं
चैव ॥ तदंतरं रज्ज्वाभ्यस्य पाशौ कृत्वा शंकोः
पाशौ प्रतिमुच्य दक्षिणायम्यमध्ये शंकुं निहंत्ये
वमुत्तरतः सोदीचीति प्रागुदक्प्लुत्वांतद्वयस्य प्रो

रा·वा·पे·

राम
२६

कोः दैर्घ्यविस्ताराभ्यां द्वयमितरज्जोस्तत्रैव कृत वि
न्द्वा योः स्पृतेपाशौ प्राग्मुच्य दैर्घ्यविस्ताभ्यां द्वय
संपातस्थानेर ज्जुं कृतेक भाग पंचमागम ध्यस्था
करी ल ताग्ने यकोणगा शंकुः ॥ एवमुत्तरत ईशानः
शंकुः ॥ विपर्यास्य उत्तरतोनैर्ऋत्या वायव्य शंकुः
॥ अर्घ्य मानस नर खगागार कुर्यां ॥ अथ्याधिका
री ॥ अथ्याधिकार इत्यादिभिः सूत्रैः कात्यायन
निरूपितएवाधिकारी ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगं यः कु
र्यादग्नेस्थिते ॥ परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्ति
स्तु पूर्वजः ॥ परिधिभिः परिवेत्ता लरक गर्भस्ता धुवं

17

श्रौ·धा·प· ॥ज्येष्ठेश्रद्धाविहीनेन अग्रेयं तदनुजन्मयः॥ पितुः स रा·वा·पे·
१७ न्यप्यनुज्ञानेनादधीत कदाचन॥ पितर्यर्थना हित्वा
ग्न्यावप्यादधीत ततो व्रतः॥ अग्निहोत्रं व जुहुया
दिति लौगाक्षिकारिकोक्तं मण्डनाद्यैर्दर्शितं॥ अ र्शितः=
स्माभिस्त्वऽत्र विशेषो दर्शितः॥ देशान्तरस्थक्ली
बैकवृषणानसहोदरान्॥ वेश्याभिसक्तपतित
शूद्रतुल्यातिरोगिणः जडमूकान्धबधिरकुब्जवा
मनकुण्डकान्॥ अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्ता
नृपस्य च॥ धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोकारिणा
स्तथा॥ कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविंदन्न दुष्यति राम
१८

॥ तथा क्लीवे देशांतरस्थे वा पतिते प्रव्राजिते तथा ॥
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥ व्यसना
सक्तचित्तो वा नास्तिको वा यदाग्रजः ॥ कनीयान्
धर्मकाम   रयेत् ॥ पितृव्यपुत्रसापत्न्यान्पर
नारीसुतांस्तथा ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगेन दोषः प
रिवेदने ॥ परनारीसुतानादत्तकादिभ्रातृन् ॥ तथा
च ॥ प्रोषितं च प्रतीक्षेत नव वर्षाणि यथापितृवत् ॥ प्रोषि
तं यद्यशृण्वानस्त्वब्दादूर्ध्वं समाचरेत् ॥ आगते पि पुन
स्तस्मिन्पादं वा शुद्धये चरेत् ॥ आवसथ्यमलाह
त्याग्नेलायायाः प्रवर्त्तते ॥ सौत्रामणि हि तास्त्रिर्भवति प

18

रिविति स्तस्योच्यते इति ॥ अथ कालनिरूपणं ॥
अमावास्यायामगत्यायेयामितिसूत्रे ऽमावास्या
शब्दः गौराया लत्या कर्केरामभक्तप्रतिपत्परोद्याः
ख्यातः ॥ इति प्रति पदेकः कालः ॥ कृत्तिकारोहि
णीमृगशिरस्निपूर्वफाल्गुनीषूत्तरफाल्गुनी
षुवा ॥ अत्र यस्मिन्काले चंद्रमाः कृत्तिकादिनक्ष
त्रसंयुक्तः तस्य मुख्यः कृत्तिकारोहिणीमृगा
शिर स्यपूर्वाद्विवाहादौ फला पर्यंतिः शा
स्त्रोक्ताह्निभोगादिसूक्ष्मनक्षत्रानयनंमनु ----
-------- क्षेत्रागमनादरो वा ॥ प्रतिग्रहल

अकामस्य हस्त इति ब्राह्मणाविषय एवालाभका
मस्य क्षत्रियस्य ॥ निष्कामब्राह्मणस्य वसंतः
॥ ब्रह्मवर्चसकामस्यापि वसंतः ॥ न च ब्राह्म
णाविषयमेवेति सकामनिष्कामयोर्ब्राह्म
णयोर्वसंतः ॥ ग्रीष्मः क्षत्रियस्य ॥ श्रीकाम
विप्रक्षत्रविशां वा ग्रीष्मः ॥ वैश्यस्य वर्षाः ॥ र
थकारस्यापि वर्षाः ॥ अन्वाधानं वैकल्पिकं ॥
म्प्यय इवैनं कोदा वयस्र उपनमेदध्यायीम्या
दधीनेति श्रुतेः ॥ क्षत्रिया द्वैष्या यां आत्मा
हिष्यः ॥ वैश्यपश्यमुग्रां आत्मकारि वी ॥ मा

हिश्रैाराकरित्र्यंज्ञातो रथकारोरूछ्याण्डइयते ॥
नतु रथकरस्यायोगाद्रन्योपि ॥ रूढेर्योगाप हारित्व
त्वात् ॥ रकारस्याधानेनियमंपनाभावादिनिवा
र्य इति सूत्रारामकर्णैरा रथकारस्याधानमात्रे
धिकारोनान्यत्रैति एकाव्याख्या कृता ॥ अन्यावि
त्रि प्रद्धस्या त्रैवहद्यूः प्रद्धस्य ॥ मत्तुप्रद्धस्यापि
लिंगदर्शना डुत्तर कर्मस्वप्यधिकार इत्यपराव्या
ख्याकृता ॥ प्रजापश्चडकामाभावाल्लयगादीनामपि
वर्षाकालः ॥ अन्यवाद्युआधूयादीनितन्त्रूहवि
रंतैानिष्टयकृ एष्यगंड्डिकर्मासि ॥ तेषामेक २

तरस्याप्यंगस्यप्रधानस्यवाऽपचारेसांगस्यतत्स्या
कृत्तिर्नितिप्रायश्चित्तंभवतान्मानाद्गन्धभावाद्ध ॥
अथपापाध्याय ॥ नवमंप्यतयंबं ॥ मारवद्दारवचो
त्रामोविलीवप्रशास्यते ॥ रवादिस्यादिसारमयूर
छादप्रागुलामध्येपिकुविस्तरतासारवारपार्श्वए
गर्न्दश्रोतलोसाडभयतोहस्तघारस्यायोगपदंडा
ऽविली ॥ तथ्याहृदप्रागुलकुभयतोलोहवकुम
गनभागे३विलीवप्रवेशयोग्यश्रोतलोहकीले
किविलप्रसेरहितमध्यादिमूलभागेध्यंगुलस
मवलतरफक्रमंप्यांदप्रवेशायोग्यमत्किवाव ॥ त

श्रो॰धा॰प॰ स्या शग गामिश्च गोवालम यं श्विमुरां व्याम मात्रं नेत्रं रा॰वा॰पे
२॰ ॥ इति सारशिमंथन यंत्रं ॥ वाहुमात्रः स्रुवः पा
णिमात्र उद्धरा स्वाविला हं सस्पख्यप्रसेकाम्
लदंडाभवंति ॥ इति स्त्रुवस्य द्वेकंकतीनाहस्यपा
ग्निहोत्रहवराणि ॥ पाणीः करतले ॥ उद्धरं मुखं
॥ प्रसेको घ नादि स्ववरा प्रणाली मुखवाहंग ग॥
ता ॥ तस्याः हंस चंचु प्रतिकारेता स्रुकुउ द्धरस्य
यत्र पार्श्वे प्राप्ट वा नीका सा प्रसेकेन सह ॥
मूलतो धारणा दंडः त्वमागे अरखवानने या
टिन प्रदेशो ॥ ई हसी पालापरिज्ञ हः ॥ आश्वस्तु
रम
२॰

होतृपवेष्टनपीठहोतृवदनं ॥ वारणं हूयुती
दत्तमुखपृष्ठादेशमात्रं मध्यावदानं वैकल्पिकं
॥ वा करणे प्रादेशी हस्तीच मसा हस्तीवामाः
पिञ्चहरणी ॥ वा करणोऽन्तर्धानकटोऽर्घ्यपरि
माणाः ॥ पूर्णपात्रमञ्जलिपरिमाणं जलपू
हिवारणीबलीहरणीपात्रञ्च ॥ उभयत्रावदा
नार्यावलिः षयवधारणं खडवत्त ॥ वारणं चतु
रस्रं चतुरङ्गुलखात मूलदंडसाहितं कर्मविशेष
स्वर्प्यपरिमाणप्रणीता चमस ॥ इति ॥ अथ प्र
थमप्रयोगे मास्यूर्ज्जापूर्वकमाभ्युदयिके

श्रीरुद्रं॥ अग्निपद्मासनं पद्मे मावास्यायामुपक्रमः॥ त
त्सन्नद्धाघसनपद्मेनुततत्सर्वेषः॥ तत्र भगवान्हवाव
नु॥ कुंडलाघाभरणावस्त्रमाल्यगंधैरुदङ्मुखवार्त्व
त्विजः क्रमेणप्राङ्मुखवोभ्यर्च्य क्रमेणर्त्विजो वृणुयाउ
यात्॥ यथ्यागार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीं क्रमं
वाहमाधमस्थे॥ नैवेमिरलंकारादिभिरभ्यार्च्य नूतनं
मेव ब्रह्मा भव॥ भवामीत्यभ्यनुज्ञातो ब्रह्मणः॥ एवं होत
रध्वर्योरग्नीध्रश्च॥ ततो ब्रह्मादिभ्यो विष्टरपाद्या
र्घमधुपर्कादिदानं॥ तेषां च स्वस्वशाखानुसारा
दिष्टकादिप्रातिष्ठः॥ छंदोगानामनुवर्त्वारोमहर्त्वि

जः प्राग्भंतीति भूकत्या चानुयाप्रयप्राशनं मात्रा
र्थं मुञ्जातनापि ध्रियते ॥ यजमानस्यवैकल्पिकप
रुणवीवधारणं मंत्राधानेपवैकल्पिकाः ॥ स्तेककै
विकल्पत्याायनमयाव धारित्ता इति ॥ ऋत्विजामन्त
त्विजावयजमानुकूर्धाराणी प्रागुक्तकालतरणा ऋत्वा
गारकरणं ॥ आशिरववपनंवा ॥ ततः स्नानादिघृत
कृत्वाानसेकत्र एतेवस्त्रेपरिधत्तेपत्नीच ॥ अहते अग्र
धोतेइतिकर्कः ॥ अत्रपरायमंत्रः परिधास्याइति ॥
उत्तरीयमंत्रः युशासामेइतिगटघोकुः ॥ पत्न्यास्तु
ष्णीमेव ॥ इत्वाकि गार्हपत्यागारे गार्हपत्यावरसाय

श्रौ·धा·प· नं यथा ॥ अरत्निश्च तु रश्मिस्तु हर्वेस्याग्ने: सोभवेत् ॥ रा·वा·पे·
२८ रथ्यव स्रक्तानि पद्माखंड्राह्वं इव दद्वित्राणाह्नातियन्त्रपार्श्वी
क्रे: ॥ परिमंडलोन घेस्वर: तच्चाप्यरत्निरित्यत्र वृत्त
हस्तमात्रकतारवर त्रयस्य गम्यते ॥ अरत्निस्तु निष्क
निष्टेनमुष्टिनेतिलोके ॥ आसिस्तु आसन्नेतु पंचारत्नि
रित्यादि स्त्रस्त्रान्नाज्ञकं विघ्नात्यंगुला हस्त एवारत्नि: ॥
नं ग्रमंडलकरणं ॥ मजूत्वार्तिके ॥ करणाय छूर्णह
मांशा द्वाकरणाय छन्नमंडलं ॥ आ मये च्वे नदान्तुल्यं
वतुरश्रेणा तत्फलं ॥ समस्व तु रश्मकरणी त्वंगु
लानि ॥ २७ ॥ तदर्द्धं ॥ २२ ॥ तदष्टमांशार्द्धं ॥ २२ ॥

एतदक्षकरसायईसार्द्धं ॥ २३ ॥ अनेनव्यासार्द्धेनभ्रा
मितंमंडलं हस्तमानं ॥ व्यासार्द्धवर्गवर्गादीत्रफलं
दशगुणात्कुलामितिकार्यः ॥ अल्यानत्र स्त्वेत
दोषः ॥ नर्यस्वरस्वभागांता दृष्टासुप्रक्रामम
कुशस्यस्वरपक्षाङ्गागांतोयप्याभवतितच्याकु
र्तव्यं ॥ आधूलेवादिकंकुर्यात्सोमेठद्विपदो
भवेत् ॥ अग्नौत्रिपदकुर्यादिमिप्रक्रमोतिव
मितः ॥ मंत्रांत्यस्वरमूघ्या छस्यस्वरस्म घ्ययु
स्याष्टस्यप्रक्रमेषुकुरणानित्याग्निधारणाव्रतं
नरलन्ता हविर्ष्वारस्याचो कृत्यं न्यत्र नेकुंभसंभवेत्

र्षपौर्णमासिकवेदिमध्येऽध्वर्युरवस्थितस्या।
त्तगत्यगारयोर्मध्यासंकीर्णान्तानस्यादक्षतास्मिन्नग्नि
रितिपृष्ठवस्त्रेवेगत्विस्यानस्यरवरस्यप्रांस्यप्रांतो
लद्यते ॥ एतदर्थवयोगम्भोनिमुल्बस्स्त्वं ॥ प्रक्र
मध्यानियतः ॥ त्रिपदः कात्यायनेष्टः ॥ वितस्ति
त्वयते ॥ पदमात्रो लौके ॥ पंचदशांगुलोष्टदशां
गुलो वा वोधायनोक्तः ॥ अनियतमध्यापस्तंबोक्तः
॥ तस्मादेताविरोधः स्यात्तेनमानेनसाधनं ॥
एकादशद्वादशमानतिसिद्ध प्रक्रमाध्याधानप
क्षेभूतयमिध्याछंस्यमध्यंयावत्प्रक्रममात्तोपि

नविरोधः ॥ गार्हपत्याहवनीययोरंतरं षष्ठा
सप्तभवागं तुसमंत्रे धाविनज्यपर वित्स्तीय
लवयोनदक्षिणा यम्पत्तास्मिनाग्निरित्यत्र सू
त्रेषपुनिगुरवः पदा इति श्रौतवार्त्तिके निरूपि
तं ॥ नत्रायुष्कारः ॥ अग्नेरंतरं लघयोपेक्षैका
दशालूवाधिके ॥ तर्याम्ह्या वयंकायत्तत्त्वे तत्त्वनि
र्यमुपयोक्तो ॥ मंका दक्षिणा वस्तावत्न्यवाप्यर्यो
भवादिति ॥ तिर्यग्गुणाकरणाकाहत्त वित्तुं मध्यं
परिकल्पप्रागलेखामध्यमाभित्ता ॥ समांतरं गतो
कयोः ॥ प्राक्‌रिके कक्षुटे सत्य दक्षिणे दक्षिणमि

श्रौ॰ धा॰ प॰
२६

मालिखेत ॥ त्रिभिश्च धाडू॰ स्मकारेश्चादाहिरागौंद
गद्त्तामवेत् ॥ अपिपूर्वीतनरत्रिभागोनवारज्चाष्वों
दैवतुरश्र श्च त्वाग्नीरायामग्निरिति विधत्तेत्तरे ॥
अवैवं रचना ॥ त्र्यंशो कुर्यात्‌दग्रे खां अस्याभ्यं
तत्रदहिरा ॥ त्र्यंशाग्रं दमोपर्य स्याष्टस्यान्तू
त्तरतुल्याः ॥ अत्र प्रकारे द्वयेऽनयोमध्याष्टस्य
रवृरम ध्यंयावन्मानं ॥ अत्र प्रकार द्वयेऽपिविप
र्यस्योत्तरतउत्करइति ॥ यद्यातर्यां दहिरात्तोग
 पर्यस्तथ्याशांस्याडुत्तरतउत्करः ॥ एतद्भावेघते
पलद्वराग्यमिति कृत्वाभारव्यादौ नारागीत्ति ॥

रा॰ वा॰ पे॰

राम
२५

तथ्रवह्निरागात्नौ धनुराकारखवं यथ्या ॥ अग्ने
मदकसार्धनेचांगुलैर्मध्यात्मंडलं ॥ एको
नविंशत्यान्कुर्याज्या प्राच्यांदिग्गुराणेनरा ॥ म
त्रोदग धस्यत्यागः ॥ अयं खः पद्म ॥ म
ध्यादधांगुलैर्मध्याद्गत्वा विभजे ऽस्त्राशीषि व ज्ञि:
नि ॥ अथ जीवारारैकुंडलहस्तशारस्यवर्गादि
श्राहस्त्वबभिः विभजेदवाप्तम्मूलंप्रजापतेका
र्मकस्य फलामितिप्रत्ययः कार्यः ॥ शरस्यैव
रम्त्रसाधनं ॥ प्रागुदीच्ययुराणान्ताभ्यां
बासाद्वमितेकर्कयेत् ॥ कोणाद्वमंतस्यान

27

श्रौ॰ धा॰ प॰ लिखव्यवष्ठरश्चतुर्गुशोरिति ॥ अत्राविशेषः ॥ वेदांगु रा॰ गं॰ बे॰
२७ लोहूँहूमानत्रिविस्तारत्रिमेखलं ॥ अग्नीतामनुरूपः
स्यात्परिधिः पारिशिष्टतः ॥ इति ॥ अयं परिधिः द्वे
त्राघाहिर्मेखलापरपर्यायः ॥ गार्हपत्यं खरे डैयौः
पंचभूसंस्काराः छंदोगे यजमाने तु तङ्कशोक्तरीत्या
विंक्षकरणेन तु संस्काराः अग्नेभू देवत्वाद्विहिः
तत्यात्रवायुपूरणो ॥ कडनं पेवराचेव तथैवोन्ने क्षे
खनंसदा ॥ सह देवपितृणां स्या देवतानांधिरुच्य
ते ॥ इति ॥ प्रकृतयो रेवारराये मध्यतेन्नसो ॥ उत्पन्न
तस्याग्नेस्त्वत्राधानं ॥ वैश्यन्कलाद्युनेनानाहित राम
२७

माग्निं हुत्वोत्तिष्ठ संवाद ध्यात् ॥ आस्थाह्वा ॥ यत्रार
न्वारंभो गिलित्ताह शालन् हानसोद्वादिवा ॥ अनंतं गु
प्राङ्मुखं यद घ्यायजमानस्य ॥ अत्र तम यत्समीक्ष्य
जमानः प्राङ्मुख उपविश्य ॐ देवाः पितरः पितरो
देवा योऽहमस्मि स सन्यजे ॥ यस्याहमस्मि न तमंतर
यामि स्वम इष्टं स्वं श्रांतं स्वं हुतं मा स्त्वा तिदेवा
नाहूयतिह र्वं वा ऽसाय्य जमानो गार्हपत्यागारं प्रावि
शति ॥ दक्षिणाद्वारेणापत्नी ॥ उभावग्नेः पाश्चिमत
उपविशतः ॥ पत्नी दक्षिणतो भवति ॥ अत्र धर्युः
सर्वौ तिलहरो प्रान ॥ गर्भस्त्यात्मवन्सुमारस्त्यारणी

धाः

तदभावे गार्ग्यस्य श्रौतकर्मसारत्वेन तस्यास्य
योनिरूपे इमेध्वरराणीश्रात्तिग्रहोतं ॥ तत्रैयमध्व
र्युयमुत्तरेतियजमानायप्रथष्टमेतिकुर्वा: ॥ अ
धरीपत्न्यै उत्तरां यजमानायेतिकत्यग्न: ॥ उ
क्तचैतत् ॥ उभयो: प्रवेशस्यस्तुचितत्वात् ॥ प
त्नपाश्वेय ॥ अधरामरणीपत्नीविभ्याडुत्त
रां पत्नि: ॥ अग्न्याधेय इति ॥ कर्कस्तुप्राधान्या
घजमायेत्युक्तवान् ॥ अरणायामव्याप्तेनि
यम: ॥ छंदोगैर्बृहि श्यसर्वकर्मसुब्रह्मलणादि
द्विराज्ञोवत्सातनुक्तेहोमादंत्यत्रादडु:मुखत्वा

त्वु ॥ प्रणीयोरररराणयो यथार्थ्यंताव ॥ अस्तमिते
ऽस्तन्यज्ञे परकीयमानीय गार्हपत्यायतने निय
मेन राज्ञिवं धत् ॥ सानि त्वज्ञे सांस्थित्ते कर्मणीय
ग्नी धेदानं ॥ छंदोगानां चानुख्या प्रथनिर्विष्ट
त्रिवत्रिला घायतन स्वाञ्जल रोगा दक्षिणागारा
प्रवेशानं ॥ निरस्तः परावस्युरित्यासनात्तृणाग्र
निरसनं ॥ उदकस्पर्शः ॥ नृसीकुपवेशानं ॥ त
त्रोपरिस्थाकूपः ॥ एतत्तलीमुपवेशानलक्षणा
मन्त्रगोत्र ॥ रोहितानडुहरचर्मणि प्राग्ग्रीव
उत्तरलोमानि आस्तत मोक्तपारमारास्यव्यक

श्रौ॰धा॰प॰ छेदकत्वात् ॥ अस्तमिते त्रयेरात्रिभोजनस्य संभवनौंनीव रा॰वा॰पे॰
२९ न्मातेन पात्रेण चरु स्थल्यः तंडुलान्मित्वा प्रक्षिपति ॥
तांस्तंडुलानद्भिः प्रक्षाल्याभ्याहिते ऽग्नौ एकेन पात्रेण
पचति ॥ छंदोगे यजमाने सोऽमात्रकावलादयो ऽग्नेरी
धः श्रुत्वा रोमह स्विजः कियात्किंय दोदनमादायुनेच्छ
विह्नुहूंतानी तिभ्रमौ क्षिपेयुः ॥ ततो ऽध्वर्युरासि क्तो
नत्तेनो ह्रस्योदनस्य मध्ये ग्रासे चनाय निक्षेप्यातं
रा हृत्वा तत्र सर्पिः सिंचति ॥ छंदोगे यजमाने ब्रह्मणः
प्रागेव स्तस्या मुपवेशनं ॥ ततो ऽध्वर्युराज्येनाभ्यक्ता
स्ति स्रश्चात्वारश्चस्त्रीः सामिधेनीरावम्यादधन्निति ॥ राम
२९

त्सामिधाग्निं॰ ॐहोत्रतोनिग्रप्यमं ॥ तंत्वा॰ ॥ यविष्ठो

नि धित्ती यां ॥ उपत्वाग्ने ममोतिन्र त्रीयां ॥ उपविश्य

मृ सामि छ्राय॰ ॥ जात वेदसे रतिजपतित्रैस्त्व यैरा ॥

छंदोगे यजमानेसोऽज्ञान्र कोब्रह्मादस्त्रा न्नग्नीघत्र

न्याक्तियाक्तियदो दन हुता स्वाघ्नन्धी छ्वत्राग्नो लि

पेयु: ॥ श्रेयंघ्रा स्यंति च ॥ वाजिनियजमाने ॐ दन

स्यन्रमिद्धेपाग्नि देपोनक्त: ॥ उद्भुताव नास्ति ॥

मग्नी देव चुत्सर्य: ॥ तत: घ्नत्वार कात्विज त्रस्रघ्राघ्नं

ति ॥ छंदोगायजमान घ्नत्रा चांतेभ्य कोत्विग्भ्याद

दिरां दद्यातियघ्या ॥ धेनुतिस्त्रो वत्सतरी घ्नक्व

30

श्रौ·धा·प· लवणे ॥ अग्निवदनमर्थ्यं ब्राह्मणानडुहश्चाध्वर्यवे ॥ तिस्रो रा·वा·पे·
३० धेनूर्होत्रे ॥ बीतनडुहं दक्षात्रे ॥ याष्ट ॥ पत्नानं
ष्टानं वो ह्रुसमर्थ्यमिश्यम वृषसंयोगेत्यर्व्यः ॥ तां
वष्ठौहीमाग्नीध्राय ददाति ॥ सर्वेभ्यश्चरथ्यं कु
ण्डलेच ददाति ॥ इतिषाण्डं जयमतं ॥ शांडिल्यक
वलस्योयाधेनूरुक्ताअग्र ध्वर्यवे चाग्निवदो अश्वश्चावु
ष्ठत्यसर्वेभ्यो दूधाहिनिमन्यते ॥ तत्र वलस्वैश्चा
नुष्टाश्वपस्येयं ते दक्षिणा प्रतिगृह्यतां ॥ एवम
न्येन्व: ॥ साधारणीनडुहं यंवो दक्षिणा चानुष्टाश्च
स्य इतिश्चादि ॥ शाण्डिल्यवलस्यौदनहत्यध्वर्युराह ॥ राम
३०

यजमानऋत्विग्भ्यो वरं ददाति ॥ गौर्ब्राह्मणस्य व
रो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्येति पारस्करः ॥ ए
तच्चानुष्ठाय स्वयं मानादिकरणान्तं अग्न्याधानाम
दिनात्सर्वं संवत्सरं वा कुर्यात् ॥ अस्मिन्पक्षे ॥ नि
मराग्निसंयोगेनाशाननियमः अजं वं घृतं जाग
रणं वा स्वधर्मेति चतुष्टयं ॥ अस्मिंश्च पक्षे नित्य एवा
ग्नौ होतव्यमाधीयन्ते समस्याः ॥ अस्मिन्नेव वचा
पक्षे विशेषः ॥ आधानोत्तरकालमग्निहोत्रहो
मकाले गार्हपत्येऽनुगते चामादग्निमाहृत्य तेन वा
ठ्यश्चारण्यमोदनेपत्नीचतुरो ब्राह्मणान्भोजयित्वा ता

31

श्रौ·धा·प· ३१

मेवाग्निविहृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ पुनः स्वयो
नेराहरणं ॥ अस्मिंश्चान्तःप्रवासे गुणविधित्वान्मा
नच्छूतासेकसमिदाधानादिभवन्ति ॥ अथ प्रस्क
न्ने ॥ रात्रौ यजमानस्य वैकालिकभोजनानां वैकल्पि
कं तस्यैव जागरणं ॥ अन्ये त्वरात्रिं धारणं शाक
लैर्वा गोमयपिंडैर्वा नमिश्रितैः ॥ अल्पावशिष्टा
यां रात्रौ तत्पात्रेण पशुमन्त ॥ यदि नित्योद्धृतपा
णिरनिषेकं तत्तदाप्तमपि दर्शितात्पात्रीवान्ये पृ ॥ अथ
गार्हपत्यस्थाने परिसमूहनं ॥ उपलेपनं ॥ उ
ल्लेखनं ॥ उद्धरणमिति चत्वारः पदार्थाः समाप्ताः ॥

रा·बा·पे·

राम ३१

ग्रचास्थे यजमाने भ्युत्क्रांते पंचमं श्रौतं तस्मा
त्तं वितं च्चेणा ॥ सत्वारश्च ए व हिरण्यानि धायम
वरमद्दमा तु षुवात्तम्रदंच स्वु रपारिमाणो न हत्त
कार तयान्युप्यप्रांतेषु शर्कराणि वपति ॥ हिरण्य
परिमाणोत्यच्चा पी सत्यमेधे सवरणा छत्त मानं
हिरण्यं भवति ॥ मानं च गुंजाभिः ॥ पंचाशा ष
ट्कशः पश्चात्सवेदं घात्रिंस स्रातिं ॥ ददतिरणो तुः
स्वरस्य तेदशास न्नमूपं च चेतियच्चपा श्वेत्तिः
पंचाशा ल्सु स्व्याः शर्करास्तु ॥ एतासामपि समा
नर मयाधानिवेशानेन वृत्ताकारोः कार्याः ॥ एके

हिरण्यावतिधानस्यपर्याहुः ॥ ततः ७ रत्नारदर्भास्तप्रक्षै
मेध्येकादशस्त्रवाद्वादशस्त्रवामति सिद्धेष्ठवाप्रक्रमे
ष्वग्न्याहवनीयायांचत्वारोग्निसंस्काराः मत्वारुद्रो
ऽग्निम्पुनराहिरण्यानिधानादिशार्करःनिधानान्त
पूर्ववत् ॥ स्वरस्यसमम्बन्तरक्षुतोष्ठाकर्षणांविस
तिनाचविशेषः ॥ विततीयेदक्षिणाग्नेःस्थाने
प्राणुक्तं ॥ तत्रापि चत्वारोग्निसंस्काराः ॥ क्रमात्
द्वेम्पुनराहिरण्यनिधानादिशार्करानिधानान्त
पूर्ववत् ॥ स्वरस्य धनुराकारता द्वाविंशतिशार्क
रताचविशेषः ॥ संभाराश्वित्रपि विकल्पेनाततो

ध्वर्युर्यजमानं प्रेष्यति वाचंयच्छ आहूरात्रोद्गतोरिति
॥ अयमंप्यनस्तु दिते ऽ दिने वा ॥ अन्वाहूत मंष्य
नापदे प्याहवनीयोत्तरतो ऽवति एव ॥ हिरण्यपस्य गार्हप
त्याग्रागमंयनादक्षिणोयजमाने ब्रह्मोदक्षिण
मागच्छाय ननाति गत्वा पश्चाग्निमंचिपष्यत्तस्मु
स्तदर्भतिरातत्रास्तनान्नूरादक्षिणानिरस्त्येहनिर
स्येइनिरस्तः परावसुरिति मंत्रेणाउदकं स्पृशेद्व
॥ नास्मिन्नुपाविशति ॥ आवसोः सदने सीदामीति ॥
उपविश्य भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष इत्य
जपति ॥ एतद्यजुष्या पवर्ग्ध्यानमयत्रापि ॥ इदं ब्रह्मा

ङ्गिल्वमतेविहितगैलो क्रियन्ते । न्येषामत्रैव ॥ ततो घृषुरम्रीचंद्रैष्य
त्यथमानयेत्ति । अथह्रीयुवानमथ्यं तदभावे युवानं तदभावेनवृद्ध
हमानयत्ति । अथमातुल्पदं वा मध्यमानयेत्तिप्रेषः ॥ अथानयनमात्रेनत्रा
स्यात् ॥ उत्तरदक्षिणतेमध्यमंपदं । यान्युत्तमान्यंगुलानि तत्र क्षियस्तिय
त्रपार्श्वेत्तयोरवयवस्यभागस्य । शिवतत्त्वं । अथावयववयवानुच्छेदो
गयादिशिष्टोक्ताः ॥ अथ ह्राद्विकर्माविज्ञाग्राणिकंधराचाम
पिपंचमी ॥ अथांगुष्ठमात्रारोपेतानि घ्यंगुष्ठं वक्तुउच्यते ॥ अथांगुष्ठ
मात्रं हृदयं अत्रांगुष्ठं पुदरंस्मृतं ॥ एकांगुष्ठाकृतिर्ज्ञेया यौवा स्त्रीर्वी
चगुष्ठकं ॥ जत्रूजंघेचपादौचवक्त्रस्यैकेर्ण्यपिधाक्रमं ॥ अथावयवा
वयवाह्येतेयाद्रिकेः परिकीर्त्तिताः ॥ यत्तत्तुष्यमित्तिप्रोक्तंदेव

वन

वेदिस्तु नापरोदिति स्वादिन प्रहोवचनं न त्वाङ्मुखस्योप
स्थस्याध्वर्योः प्रागग्रायामरत्नौ स्थापितायां स्फ्यलभागए
वाग्रे भवतीति म्लादेद्वां मुलत्याग इत्यविरुद्धं ॥ अयं तु पूर्णे
सह वाजिनानां विशेषः ॥ यत्र वाजिपरिशिष्टे यज्ञपार्श्वे उत्ताना
प्राक्शिरा वेदिर्यथा वेदिस्तथा परिधिः ॥ अत्र ध्वर्युः प्राङ्मुखो वामं
पेत्वत्यङ् वरुणा हि मा ॥ प्राङ्मुखो वा विततो यज्ञः प्राङ्मुखे नैव
क्रियते ॥ प्राक्प्रदानानि पात्राण्यपि तस्मात्प्रत्यक् स्तृणीयते ॥
॥ हव्यवाड्करणं हस्तामीतः प्रत्यङ्मुखो भवतु ॥ तस्मिंस्तु न
रासमं तं तस्मात्प्रत्यङ् स्तृणीयत इति प्रागग्रायामरत्नौ स्था
पनमुक्तं ॥ अत्र पश्चात्तु उत्तरतः म्रदेवाभावादरत्नौ ॥ छंदोगपरिशि

दो

श्रौ॰धा॰प॰ षेठ ॥ ग्रामवृद्धे ग्रमय्यादे ग्रामादं कृत्वा विवदताः ॥ तस्योत्तर रा॰वा॰षे॰
२४ ग्रामरशिना तद्वृद्धस्तु परित्यक्ते दिति उत्तर ग्रामायां कारयतोः स्था
पनार्थत्के ॥ नेनु रत्नादर्यान्न चैवो त्तरदारागेः ॥ या वृद्ध
घ्रेमं स्था व्रमितिनुस्मं ॥ स्व स्व शारवी य कल्पसूत्र प
रिसरानुसारानुकर्म क्रियेत्स्करं ॥ यथ संरति ॥ न्यूनो वा य
तिरिक्तो वा यः स्वशारवोच्छित्तो विधिः ॥ तेन च तत्तु ख्या
यत्नं न कुर्यात्या स्ततान्विकमिति ॥ स्वशारवात्रयमत्तस्त्र पर
=स्वा शाखाश्रयं च यः ॥ कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टि
तमिति चातत्र ॥ व्यामममात्रेणानेत्रेण वृततेन तृतीयमा ॥
त्रिमितावेष्टके वेष्टं चावमेयं स्कं मंथ्यनोत्तथ्या ॥ चात्रान्नकी राम
२४

लकाश्रस्या मौ विहीमुदगयवकाविष्टं भाण्डारयेयज्ञं निष्कां पंचयतः
शुचिः ॥ धारासांद्राङ्कुरवस्यवज्ञमानस्यनदशकौत्व त्वस्याधं
दोगयज्ञमावेशु त्रिविद्वेष्याप्यते त्रेराण्याद्रं पत्तोऽहत्तांकुकाराते
पत्नोमध्यति ॥ तस्यानैकयापिविनाकायमाध्यानभायया
श्रितौ ॥ स्नानकृततद्विज्ञानीयात्सर्वानित्याखांतियदृतिविशेषः
॥ तत्रश्चंदोगाः हृदर्मंचपुत्त्यररायंते ब्राह्मणे ऽस्याद्यथाद्युति
रिति ब्राह्म्यमूर्च्छातिरितिवाभिभिरपि संयोजनीय ॥ अत्रायम
स्माकमपदेशः ॥ प्रमंत्याधोचरारायांनिमान्हचाद्मना
तिका ॥ वाहियातीगाभीराद्वाणाखिमात्मानिपातयेत् ॥
थंदोगयज्ञमानेमंचनद्यारम्भेविशेषः ॥ प्रक्षालनकराणि

35

श्री॰धा॰प॰ स्पृष्ट्वाग्नस्त्रायोरितिग्रामा दृसामन्त्र आपन्नीनित्न्येवं प्रतिरितनाणी ग॰वा॰बे॰
३५ तिपरिमावयाविम्रगायेत् ॥ आत्य प्राताह सामोभरद्वाजऋषि:
॥ विराट्छन्द: ॥ अग्निर्देवता ॥ मंत्रपाठेविनियोग: ॥ अपर
पराये: पा॰ डाय ॥ लाधायनस्तत्रकारमतोरत्नयोरित्यादी
वियथोक्तानिसामानिब्रह्मागायातिऋ ध्वर्यु: प्रोषिताच
घवा ॥ धानंज्य्यमतेनुयदृजानेधारवतांयांद्धि यमासो
वामदेव्यानीहित्रे पत्रावत्रीयंशतिलामकायनमतालंकं
तदानारत्रायोरित्यादीनांगानांकित्वेतत्त्वामद्भयमानमे
व ॥ यानिवाध्वर्यु: प्रेष्यति छंदोगस्वयकृत्वामात्रब्रह्मा
मध्यमानेभ्यो अग्निन्वरत्रतिरात्रिश्चामदायसामाक्रम्यतराति रत्न
३५

गर्येत् ॥ गारिमवावसाम्न इडऋषिः ॥ विराटछंदः ॥ अग्नि
र्देवता ॥ मथ्यमानेग्नौगानेविनियोगः ॥ ॐहाप३पहापउ
पहापउप ॥ आ४ औप म्र ॥ नरराः इद्दीरा शधीति ॥ भीरर३र
घरायोः प ॥ ० ई१२ ३४५ ॥ छंदोगएवयजमानेघृमउद्धि
नेब्रह्मणाबेचाल्हेधृस्नाएवनीतिष्यामसामान्त्रीर्गायेत् ॥ य
मन्नाग्नोप्यमऋषिः ॥ अनुष्टुप्छंदः ॥ अग्निर्देवता ॥
मथ्यमानेग्नौधृमोदयेगानेविनियोगः ॥ ॐत्वेरघा
म्नो५ २३घृ ४ म ४ ग्न ४ एव४ नी ४ हाप३प॰३प ॥ गानेग्नोयज
मानेघरं ददाति ॥ स्वयंवरोधार्यवैएवदेव ॥ वरत्वरूपंद्दर्वनु
तं ॥ क्रमेन सावरस्य संकल्पमाकुः ॥ बाग्यनानियमान्न ॥

९ वं

36

श्रौ.छा.प. ३६ ॥ छंदोगे यजमाने ब्रह्मा जातेग्नौ रथंतरं स्त्वेको गायति सत्कामजना ॥ ला रा.वा.दे.
मकायनमते त्रुत्स्चेवा रयंतीयं त्त्व रथंतरस्य वासिष्ठ ऋषिः ॥
ककुबुत्तरा बृहती छंदः ॥ इंद्रो देवता ॥ जातेग्नौ गाने विनियोगः ॥
आरभि र त्वा र श्रू र र र नो र घ र मो वा ऽ आयम् ॥ तस्य जातस्याग्नेः
आराममते दध इति मंत्रेण आभिघ्या सोमरवेवायुदानयजमा
नस्य ॥ संवत्सरचातुर्मास्येनतः सर्वान्नाद दधीतेति पक्ष एतन्न
भवति ॥ जातसंयोगात् ॥ उद्घासस्त भवत्येवात्मसंस्कारत्वात्
॥ अग्न्युक्तं आयतनात्र आद ध इति न घ्वासोवाक्षपादावं यजमानस्य ॥
पुनराधेये आत्मसंस्कारत्वाद् उद्घासो न भवति ॥ आभिघ्याहस्त
स्यात् ॥ ततउत्पन्नाग्ने दक्षिण मिर्ज्वलंतं ॥ छंदोगे यजमाने ब्रह्मले राम ३६

गाथि

तेभ्यो ब्रह्मादर्शिगात्त्विति गाथिसाः मत्रिर्गायति ॥ सात्रोगाथीत्र्य
षिः ॥ वृहती छंदोग्निर्देवता प्रज्वलितेग्नौ गाने विनियोगः ॥ ओं भूर्भु प
द्द प श्रिं प शा प त्रु प वि प त्र प मा प द्दल प । ॥ डा प ॥ ततोऽध्वर्युर्गार्हि
पत्यसंभारेषु ज्वलंतमग्निमादधाति ॥ भूर्भुवः स्वः त्वां त्वा देवानां अंगिर ५४१.
व्रतपते व्रतेना दधामीति अंगिरोगोत्रे यजमाने ॥ भूर्भुवः स्वः
रगीत्वा देवानामित्यादिना भृगुगोत्रे ॥ इतरगोत्रेषु भूर्भुवः स्वः आदि
त्यानां त्वा देवानामित्यादिना ॥ भूर्भुवः स्वः वरुणस्य त्वा व्रतपते व्र
तेनादधामीति त्रैविये यजमाने ॥ भूर्भुवः स्वः इंद्रस्य त्वा व्रतपते इत्या
दिनात्र राजन्ये यजमाने ब्राह्मणो न क्षत्रियायां जाते ॥ भूर्भुवः
मनोऽस्त्वा मरुतां व्रतपते इत्यादिनात्र वैश्ये ॥ भूर्भुवः स्व

त्वाः

श्रौ. धा. प. गांत्वादेवानामिति तुरयक्रतिवाजिनियजमानेब्राह्यदर्श्नरथंतरंगाये रा. गा. पे.
३७ तिब्रह्मसामं प्रेष्यति विकल्पेन॥ विकल्पश्चायं चद्रुयमाराप्रेषारगा
समुदितानांसर्वसाम्नां॥ रथंतरं चदूर्वमुक्तं॥ ब्रह्मसाम्नः प्रोक्षितमा
यनपदे उपांशुप्रयोगः क्रतेरितिपरिभाषया उपांशु यजुषेति श्रु
तेर्वेदोपक्रमत्वाद्ब्रसाम्नां यजुर्वेदविधानाद्उपांशुगानं॥ प्रत्येषि
तः ब्रह्मोद्गायति॥ उदितेग्निहेसंतमजमग्नी धेदत्वा ततः पलाश
विकंकततकार्ष्मरीविल्वखदिरोदुंवराच्चतमपरिसधि वृक्षस्याप
रिमितं प्रणायनीयं वियूतमितिपरिभाषितत्वादेकविंशतेरधि
कैः प्रत्ययं प्यीनवन्स्हतीत्येवं परिभाषितप्रकारेरा चिद्दूनव
हेररत्निंमितैः काष्ठैः संपादितं पंजम्हलदे श्रेोग्यावधिग्नित्या राम
३८

प्रभागमुपयमनीं कृत्स्नं खरोप्य गृहीत्वाग्निमि घर्मकाष्ठमत
मुद्धरति ॥ नत्वि घर्मेनो दूरतामुपयस्येति सूत्राच्चेदं प्रवरायतनम
तः कथंचित्प्रयत्नेन वक्तुमपरिमितत्वं च घर्मस्य ॥ उच्यते ॥ उद्ध
तानामेव प्रवरायतनमेवेष्ट ॥ तथ्यावलोकायतनम् ३वैं प्रवरागिवमा प्रग्नि
नयपेतमनुगच्छेदिति ॥ छंदोगे यजमानेनुप्रादेश्य छयमि
घर्मस्य धूमारा पदि कीर्तितमिति विशेषः ॥ यजमानोनी
कमानाग्नेर्ईमोयपादहमुपेश तथ्यानुगच्छति ॥ अग्न्यव्क
मंथनकालाहृतोऽउवातदभावेऽपवातदभावे ॥ नह्रात्वा
पुनस्तुाचीयते ॥ नयनकाले घर्मवीमदेव्यं गायेति प्रेष्यति
विकल्पेन ॥ सचनूचेगानपदोरप्यंतरा केपुनस्तयोपामसत्तत
प्रेषित

38

राम

श्री॰धा॰प॰ येत्॥ छंदोगोयजमानेनुमंत्रता॥ वामदेव्यस्यमहादेवऋषि रा॰वा॰पे॰

३८ र्गायत्रीछंदः इंद्रोदेवताक्रियमाणेमानौगानेविनियोगः॥

ॐकाररूपयाप॰नपश्चात्४ ३ यि२ व्रा२२ क्रा॰४ मु॰४ वा॰प॰३१॰ता

रयो२ ३१॰२२ हारयि२ छंदोगोयजमानेवक्ताप्रायतनानांद

क्षिणात एवानुगच्छेत्॥ निधीयमानस्यवदाक्षिणतस्तिष्ठे

त्॥ नतस्याप्यग्नेर्यापूर्वयजुषोपविशेत्॥ इतिध्यान

जप्यः॥ शांडिल्यश्चैवयजुषोपवेशनमाहपूर्वंक्ता

वसरे॥ अथयाध्रुमाकामयेत्तीतिश्रुते रघ्रुतिविरोधात्

दग्निमंत्यसमिदत्वाभ्यदक्षिणापूर्वपादनसंनतरानधिष्ठा

याच्चंप्रोंचनीत्वावज्र्यस्थापयति॥ अथयाभावेनडुहो राम

३८

रहज्ञायेतिच ब्रह्मणां प्रेष्यन्निवा ब्रह्मावप्रेषितगानयत्नेपृष्ठ
बदुपांशु बृहत्सामत्वेम कृत्तगायेत ॥ छंदोगेनयजमा
नेऽस्यैव निहित्रेणोमनसागानंत त्तत्त्वोक्तत्वात् ॥ तत्रापि
तामकायनम तेत्तत्वयज्ञायज्ञीयगानं ॥ तत्र बृहत्सान्तोभ
रद्वाज ऋषिर्बृहतीछंदः इंद्रोदेवताग्निनिधाने गाने विनि
योगः ॥ उं ऊंर होरयिरत्वारामीर ह्रिस्त्ववा रम रहा रर ए
र । ह स ॥ ततोऽध्वर्युरध्वपदाक्रांत संभारस्थलमग्निनाधि
रूप स्पृश्यत्यत्ती यैतोपस्थपानिनम्नमुर्वः स्वरागिरसां त्वा
देवानां व्रतपते व्रतेनादधामि पृथ्विव्याः संभारे स्वग्नि
मादधाति ॥ द्वितीये नैव स्पृशनिन वाध्वयम नैव वा दध्यात्

श्रौ॰ धा॰ प॰ ॥ अथयजमा(मा)नःपुरस्तात्परिक्रम्योदङ्ङुपविश्येध्माछूर्वाधिज्ञारंभणं रा॰ वा॰ षे॰
२९ कुर्यात् ॥ द्यौरिवभूम्ना॰ द्येइतिचेत्स्वर्यैराजयति ॥ इदंपरिक्र
मणादिजपांतंविकल्पितं ॥ आयंगौरित्यादिभिस्तिसृभिःसार्प
राज्ञीभिर्ऋग्भिरित्यंताभिरुपतिष्ठतेयजमानोविकल्पेन ॥ गार्हप
त्याद्भुद्धृत्याध्वर्युर्दक्षिणाग्निमादधातिसंभारेषु ॥ नित्यपक्षे
येसौवातस्थ्राश्रयाग्निर्दक्षिणाग्निःसंहृत्तमादधाति ॥ यत्रयज सत्र
तत्रः मानोध्यापयसिध्यावरेवासभास्थानेपंचवल्लसंस्करात्रूधा
निर्मथ्यसभ्यमादधाति ॥ संवत्सरवातुष्प्राश्रयपक्षेचातुष्प्रा
श्रयाग्नेरेवोद्धृत्याधाने ॥ स्वरस्यलक्षमावृतोक्तोवातत्राकोर
विहृत्तंसंयादधाति ॥ प्रमाणांचत्वरस्यमादेशप्रादेशस्यव्ररति राम

मुल्वसूत्रवाद्यावतउरश्मनाभक्रतूपा ॥ यजमानोगांदीव्यघ्नमित्व
त्विजः प्रेष्यति ॥ तेचुगांपरागी ज्ञात्यघृतंरचयंति ॥ घृतध
र्मीश्चलोकप्रमितिज्ञाः जितवन्न्योः प्यीधयजमानोगांददाति ॥
वत्रियपर्यीर्पमवेलाचायनोक्तैः ॥ एतद्घृतंसभ्यांगंकूप्त्वाधा
नेनभवतिस्थितत्वात्सभ्यस्य ॥ तद्दहविर्धाकालांतरेणा
पिसंभूवात्सभासदामितत्वादरभ्यैवकुर्नुर्व्यं ॥ ततोऽध्व
र्युः श्येतंगायेति प्रेष्यति च ॥ ब्रह्मा च प्रेषितः पूषासह
म्नायेत् ॥ श्येतस्यश्येतऋषिर्बृहतीछंदः इंद्रोदेवता ॥
गान्याधानेगानेविनियोगः ॥ ओं अत्रेठमिश्र३ ३वः ४ स३पर
पर सार ३ ४ ३ ॥ ३ हो ४ वा पं वा ३ २ ३ ४ ५ प ॥ ततोऽध्वर्युर्वि

रवंतीयं प्रेष्यतिवा ॥ ब्रह्मा च प्रेषितः श्येतवद्धारयेत् ॥ वारवंती
यसाम्न इंद्र ऋषिर्गायत्री छंदो ऽग्निर्देवता ॥ आग्न्याधाने गाने
विनियोगः ॥ अ२श्वं२ न२ त्वार उं३र होहा२ इरा॰डा ॥ ततो ध
र्युर्यज्ञायज्ञीयं गायेति प्रेष्यतिवा ॥ ततः प्रेषितो ब्रह्मा श्येतवत्त
यज्ञायज्ञीयं गायति ॥ यज्ञायज्ञीयसाम्नो ऽग्निर्वैश्वानर ऋषिः
॥ ककुब्बृहत्स्वबृहती छंदः ॥ अग्निर्देवता आग्न्याधाने गाने वि
नियोगः ॥ ॐ य४ज्ञा ३ ५ यप ५ ज्ञा ४३ वा२३ ग्नायाय ३ ॥॰ ॥ वार ३ ४ ५
॥ ततो ऽध्वर्युरश्वमादायाग्नीन्द्रदक्षिणेन प्रदक्षिणं परीत्योद
गश्वमुत्सृजति ॥ अत ऊर्ध्वं नवमामवपनचातुष्प्राश्यजाग
रणोद्यमस्पर्शवाङ्नियमारंभ वा सायं परिहीनं वा कुर्यादिति नवपदार्थी

वैकल्पिकास्तत्रवतन्त्रोक्ताः ॥ ततोऽध्वर्युः पूर्णाहुतिंजुहोतियथा
॥ म्राज्यंस्थाल्यानिरुप्यगार्हपत्याधिश्रयति ॥ होमसंबंधा
दैकंकांतीस्रावंस्रवशोधितत्वात्र वादिरंस्रुवंचसंमार्ष्टि ॥ स्रुवा
ज्यमुदग्दास्यपवित्राभ्यामुत्पूयावेक्ष्यस्रुवेणापोतःपुराये
नस्रुवपूर्णंतयाग्रेहीत्वाममाभिधेमुपरिधायदाव्राहवनीयंग
त्वातिष्ठन्समिधंदत्वाजुहोति ॥ स्रुचानउपविश्यदक्षिणांजा
न्वाच्ययजमानेनान्वारब्धः स्वाहेतिजुहोति ॥ इदंप्रजापतयइ
तियजमानस्यत्यागः ॥ ततोयजमानोवरंददामीतिवा
ग्विसर्गंकुर्वन्नध्वर्यवेवरंददाति ॥ लाघापतीत्तेरचब्रह्म
यप्यापर्यस्यात्र ॥ अत्रयाधेयुरग्निहोत्रंजुहोति ॥ तत्रहोम्य

श्रौ॰धा॰प॰ ध्रुवं पत्न्याविशन्त्यैवोल्कं ॥ तत्र यजमानस्य दंच दक्षप्र देशः ॥ सा रा॰वा॰पे॰
४१ यं प्रातः साधारणो यथा ॥ अंतरगोपत्नी गत्वा दक्षिणे न वा ।
प्रदक्षिणौ अंगाहवनीयं परीत्योपविशन्ति स्वस्थाने ॥ प्रत्यग्दक्षि
णतो गार्हपत्यस्य पत्न्युपविशन्ति ॥ यजमानस्याचमनं ॥ अध्व
र्युः कृष्णं कुशं त्वा साध्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीन् स्तृत्वा
परान्ती पर्युक्ष्य सर्वारमाहवनीयं पर्युक्षन्ति ॥ अग्निहोत्रीदो
ह्यति गां धुक्ष्वेति प्रेषं वत्सां गृं वत्सामेतस्य द्वेण स्याल्यामार्यक्ष
तायां प्राचीमुदीचीं वा ॥ दक्षिणाया द्वाराप्रवेश्य सर्वेणाहव
नीयमाहृत्य गार्हपत्ये उत्तरतो गां रात्रिक स्याधिश्रयन्ति ॥
त्सरोतावज्योत्यामिचापः पुनरवज्योत्यप्तितेनिधायं द्वि राम
४१

रुद्वासयति उदङ् ॥ वैकंकतं स्रुक्स्रुवं प्रतप्य पाणिनरसंमा
र्ष्टि ॥ पुनः प्रतप्योन्नेष्यामीत्याह ॥ ईं पुत्रयोनितिष्ठन्नाय
जमानेनोक्तो ध्वर्युः स्रुवानुन्नयति ॥ उपरिसामिधं धारय
गार्हपत्ये सामीप्येनोपरिभावे माहवनीयं हरति मुखमा
त्रे स्रुकं वं धारयन्मध्ये निगृह्योपरि हुतं जुहोति ॥ स्थानउप
विश्य सामिधमादधाति ॥ प्रदीप्तामभिजुहोति तूष्णीं द्विर्वि
त्रष्णीयं पात्रान्तरेऽवसिच्य गार्हपत्यमेत्य पुनश्चत्वारः स्रुवानु
न्नयति तस्मिन् तथैवाहवनीयं नीत्वा तूष्णीं किंचिज्जुहोति
॥ हुत्वे निधाय गार्हपत्यावेक्षरां तं होमयति ॥ हुतशेषमा
वेकीकृत्य यस्य सामुत्रयाहुतिं तूष्णीं कृत्वा मरयि संस्कविप

42

 रिप्रोक्ष्य द्भिः प्रकम्प्य स्रुवं कूर्चे निधायोपयम्य स्रुवं कूर्चे नि
 मार्ष्टि ॥ दक्षिणात उत्तानं यज्ञोपवीत्येव ॥ अपउपस्पृश्येत
रयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्याः स्रुवेणाज्यस्मीं वंदेवैरक च्यं शेष
मनामिकयाद्भिः प्राश्यापो धं धानिर्लेह्याचम्यो न्निंसंचति ॥ दक्षी तृ
यासुदुदूति वजः यीं कूर्चं स्थाने त्रिर्विधिं चति स्रुवं स्रुवमा
हवनीये प्रत स्थाने दधाति ॥ सामिधं त्राद्धाति सर्वेषु यथाः
पर्युक्षितं त्यक्त्वा म्न्युपस्थानं पर्युक्षणं प्रागेव तु ॥ तृणमीगं तुश्रा
श्रानं ॥ संचरविमोकः ॥ वा द प्रा हां तेन हवींषि निर्वपती र तृ
त्रिः प्राधानादि नाद्वयो दशो ङि मासे वा द्वितीये मासे वा तृ
तीये वा चरामास्ये वा संवत्सरे वा सपो वा न वेत्य शोपदाः राम
मासे ४२

॥ तत्रत्रिस्त्रइष्टयः ॥ अग्नये पवमानाय प्रथमा ॥ अग्नये पा
वकाग्नये शुचये द्वितीया ॥ अदित्यै चरुस्तृतीया ॥ तत्रैव इय
मुद्धैरिति संप्रदायः ॥ शांखायनशाखायां तूपांसु ॥ द्वे वा इष्टी
॥ अग्नये ष्टाकपालाय प्रथमा ॥ अदित्यै चरुर्द्वितीया ॥ त
त्र प्रथमायां पवमाने ष्टौ अग्न्यन्वाधानादि व्यासमरात्त पर्यां
तो विशेषः ॥ तत्रैवाग्निषु प्रवादः ॥ पवमानेष्ट्याहं यद्यपेत
त्राग्निं पवमानमष्टाकपालेन पुरोडाशेनोपांसु इत्यादि दि
वन्ताभिध्यानं यजमानस्य । नात्र प्रबलवद्दरां प्रवृत्तत्वात् ॥
वाचस्पतिप्रैष स्तु स्यात् ॥ छंदोगे यजमाने ब्रात्त चैव विशेषः
॥ ६ ॥ इष्ट्यादिषु सर्वेषु यजुर्वेदापाविशेषात्सर्वेषां यजमानात् ॥ अग्ना

श्रौ० धा० प०
४३

हवनीयाभिमुखोवापरिधिसंध्यभिमुखोघारस्योत्तराभिमुखोवा रा० वा० पे०
उत्तराभिमुखोवाब्रह्माध्योरंतरायजमानस्यैवसंचरोनान्य
स्य॥ब्रह्मन्नपःप्रणेष्यामीत्यध्वर्युरामंत्रितोब्रह्मासविताप्रसू
तःप्रणायध्वंभूर्भुवःस्वःबृहस्पतिर्ब्रह्माहंमानुषइत्यनुम
न्त्रयेत्प्रणीताप्रणयनादितद्भूमौकांतंमौनीस्यात्॥हा
विर्धानेतियजुरंतंवा॥अत्रपदेस्तवयजुर्हरणादिकमनुया
जतामिदानांतंमौन्येव॥होत्राध्वर्युभ्यांकर्मणिक्रियमाणेऽव
वायतएव॥अग्नयेपवमानायेत्यध्वर्योर्विशे
षः॥ब्रह्मन्हविःप्रोक्षिष्यामीतिचोक्तेछंदोगब्रह्मासविताप्र
सूतःपरिष्टहरणमित्यादि॥अग्नयेपवमानायत्वाजुष्टं

राम
४३

प्रोद्गामीत्य पर्यौर्विशेषः ॥ छंदोगब्रह्मावेदिपरिपरिग्रहे
सावित्रप्रसूतः परिगृह्णाम्यहमित्यादि ॥ इध्मबर्हिःप्रोक्ष
णाभ्युक्षणं च पूर्ववत् ॥ प्रारादानोऽग्नि पवमानं गच्छेति
॥ पंचदश सामिधेन्यः होतुः ॥ लघुवत्सामिधेनीरन्वद्या
होतृक्रमः मीति ॥ छंदोगब्रह्मा ॐ सवित्रप्रसूतो अनुब्रूहि होत्रित्यादि ॥ सर्व
वदाह ॥ अग्निं पवमानमित्युपांशु आवहेत्युक्ते ॥ देवाइ
त्यादि होतुर्विशेषः ॥ उत्तमप्रयाजे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं
स्वाहाग्निं पवमानं ४ नामित्युपांशु स्वाहा देवा इत्यादि ॥ बार्हि
षावाज्यभागौ ॥ प्रधानयागे ऽग्नये पवमानायेत्युपांशु अनु
ब्रूहीत्युक्ते ॥ अग्नये पवि इष्टुतां दत्पुपांशु ॐ इत्युक्ते ॥

श्रौ॰धा॰प॰ ४८ प्रेषितः ॥ ये३यजामहे ऽग्निं पवमानमग्ने पवस्व॰ पोषं वौषट् रा॰वा॰पे॰
॥ येयजामहे स्तुतिवषट्कारा उद्यैः ॥ अग्रग्रये स्विष्टकृते ऽनुब्रू
हीति प्रेषितः ॥ सहच्यवालस्तर्यः एवतोमित्यत्वाह ॥ अग्ने
स्विष्टकृत्तं यजेति प्रेषितः ये यजामहे ऽग्निं स्विष्टकृतमयालग्नि
रग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययालग्नेः पवमा
नस्य प्रिया धामान्ययाड्देवा ॥ सर्वत्र प्रधानादेवतोपांशुय
ष्टतां हविरग्निर्होता ७ रोहितो ध्वरस्याविचर्षणीः ॥ सवेदय
ज्ञमानुयाघो ॥ प्राशित्रे छंदोगब्रह्मत्वे विशेषः ॥ अग्नाज्ञिय
यमाराप्राशित्रं हस्तानुमंत्रयेत् ॥ मित्रस्यत्वा चक्षुषा प्रति
पश्यामीति तत्प्राचम्य पृष्ठीरा देवस्यत्वा॰ हस्ताभ्यां प्रति

गृह्णामीति ॥ हृत्तवै देवस्रागात्य पसार्यन्स्मौ हस्तवर्तीदंडं प्रत्य
गंत्र प्राशित्रं स्थापयेत् ॥ पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति
अंगुष्ठानामिकाभ्यां आदाय दंतैरस्पृशन्निगिरेत् ॥ अग्ने
ष्ट्वास्येन प्राश्नामीति आचम्योदरासियाशिरो निदध्यात् ॥ इं
द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति उत्करे पात्रे प्रक्षाल्य प्राक्स्थापन
स्थाने निदध्यात् ॥ येन पथ्यावाम्रा हस्तैनेव प्रस्थापयेत् ॥ नै
छंदोगब्रह्मादर्शेष्टौ सान्नाध्ये सति शाखापवित्रयोर्माजि
येत् ॥ छंदोगयजमानस्य शाखापवित्रभावेन पवित्रपा
त्रेपाइर्नित्रापोहिष्ठेति तिसृभिर्वेद इतरेषामपि मार्जनं स्यादि
ति शांडिल्यायनपक्षः ॥ मार्जये सति तिव क्रुवचनं यत्र वक्रवे

45

यं॰२

श्रा·धा·प· योगाकृतिजनस्तत्र चरितार्थ्ये यद्वा धर्म्यापपेत्याक्तोपहिमा रा·वा·पे·
४५ जेते मंत्रभेदः परं ॥ प्रलभागमाहर्त्तं प्रथमप्राशितस्यान
एवं निदध्यात् ॥ अथ धर्म्यवास्वकल्याद्वनास्याप्यपेत् ॥ स
मिस्यजुरत्तंप्रलात्तंप्राश्नीयात् ॥ अथ दक्षिणा ॥ तत्र
षड्दक्षिणा द्वादश चतुर्विंशतिं वा अश्वसीक्षयपाश्च
मिति सूत्रं ॥ तत्र षड्वीपक्षे अश्वसीक्षेति एकयाधिकया
धिकयोक्ता संख्यया अश्वत्वं संपादनेमन्त्र वाम्बोष्टि द्वयेवि
भज्य दीयन्ते ॥ धेनुरादित्यस्येति तृतीये वेदः उपपद दक्षिणा
भिधानात् ॥ तत्र षण्णामेवविभागः ॥ दक्षिणानां प्रयो
गांगत्ता पक्षे विस्तारस्तत्र इष्टिद्वये समविभागेन देयाः राम
४५

॥ अधिकाश्च समाप्त एवं विभक्तास्त्र्याः ॥ विषमास्त्वरुत्तरेष्टावैकै
काधिकादेया ॥ कर्म्मांगता पत्नी ह्युपजनीय प्रधानदेवतानां
त्रिन्वाद्ये प्रथमे श्रौते तत्र उत्तरस्यां ॥ अधिकाश्चैवो एवं द्वाद
शापत्ते चतुर्विंशति पत्नी च ॥ परमर्षिणा जैमिनिनापश्यद्वाध्या
येऽक्षपरिमाणो शिरस्य संख्या प्रतिषेधत्तषु तित्वादित्या
धिकरणौ एकादेपावड्याद्वादशदेयाश्चतद्विंशतिर्देयाः
॥ शतं देयं सहस्रं देयं अपरिमितं देयं इति शाखान्तरीयमन्त्रो
ऽपरिमितं शब्दस्य परिमाणप्रतिषेधार्थत्वं संख्यान्तरत्वं
वा तत्संशये ऽवयवा भूयसा संख्यान्तर चतुःपञ्चपत्नी ह्युपस
मदाय प्रसिद्धया संख्यान्तर विधि रपरिमितं देयमित्य

46

श्रौ॰धा॰१॰ स्वस्यार्पितं ॥ अथ ॥ अत्रानियमो वा विशेषोपदेशाद्दि रा॰वा॰पे॰
४६ त्यधिकरणे ऽपरिमितं देयमित्यस्य बहुत्वविधिपरत्वे
नि किं तत्सहस्रान्न्यूनमधिकं वेति संशये ऽर्वागपि बहुत्व
संभवादनियमं एवं पत्नीकृत्यापेटिकोपि वक्तव्यः सह
स्रापेक्षया भवेत् ॥ न स्यात् नरा निर्दिष्टात्सहस्रादधिके
परिमितशब्दो निरूढिः ॥ एवं वाजिनां श्रुत्यापि एवं प व
द्वादशवाचकत्वं विंशति वेति भक्त्या भूयसी श्रौतिकात
त्वाद्युक्तं विंशत्यपेक्षया श्रयसीनामन्यादितिप्राग्विधिः
॥ इति चत्वारो पदा इति युक्तं ॥ विभागसक्तिकमहं वेतिः ॥ अ
व छंदोगे यजमानपत्नीगामष्ट विशेषः ॥ सर्वेषु वाजस राम
४६

नैपिपत्नेभुवरोगधिकः ॥ तथा ॥ धेनुमनड्वाहं वत्सतरीं व
त्सतरमजं स्त्रीयाणां प्रथमायामिष्टावधिकं दद्यात् ॥ उ
त्तरयोरपीष्टयोः प्रत्येकं धेनुमनड्वाहं वत्सतरं वाधिकं येन
पृथग्दद्यात् ॥ प्रवदंत्येकस्तुर्म्य एवं विंगम्य क्षद्दद्यात् ॥
प्रथमयोरपीष्ट्योः स्थाने आग्नेयो लोकपालपत्नेषु प्रथमयो
र्दक्षिणाः समुच्चित्य दद्यात् ॥ अधर्यो गौरसीति दक्षिणा
यमेवविशेषः ॥ छंदोगबहुलानुकूल्वाहाय वित्तं सोम्यक्षित्वा
मालभंते ॥ प्रजापतेर्भागोसीति वा ॥ अथ वा प्रजापतेर्भा
गो स्सूर्जस्वान्पयस्वानक्षितो स्यक्षित्यै त्वा प्राणापानौ मे पा
हि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाहि गौरसूर्जं मे वि

त्ति:

येहीति॥ ततो दक्षिणाभिः यजमानं वाचयेत्॥ प्रजापतिमं
त्वयामत्रस मद्वाहृध्यासमामामागम्यागावो वरं वत्सतरी व
त्सतरमजं हस्ते सर्पापात्रं दद्याति ब्रह्मन्ब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वा कृता
न्यमामा हिंसीरकृतो मह्यं शिवो भवेत्यनुब्रूहीति॥ प्रयो
गांग दक्षिणापक्षे गावावित्यत्र त्रिस्रो गा इति॥ इतिश्राद
श्राद्धिपदे स्पष्टं॥ अस्याः इष्टे रेता गावो परादिक दक्षिणा
प्रतिगृह्णतामिति यजमानः॥ ब्रह्मन्यस्तो विभागस्तेनैव॥
परिच्छ्यरोत्यादि॥ छंदोग ब्रह्मानुयाज समिधमनुमं
त्रयते॥ देवसवितरेतं ते यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे॥
तेन यज्ञमवेत्यादि साध्यं दिनवदूहमादयंतामित्युपां

श्रुधानि श्छेत्युङ्गौरिति शेषः ॥ दत्तायां दक्षिणाभिधेनुमूर्ध
वः स्वर्ग्येहस्याग्नेर्ब्रह्मणा हेमानृत्व इत्युपांशु उभिनृत्युवैः ॥ म
ध्यवासमविशं प्रस्तः प्रविष्टम्भरित्यादि साधारणानुम
न्त्रणामेव कुर्यात् ॥ अथ घर्मे सृष्टेनेग्नेः पवमानस्योक्षित
मित्याघा हानाग्निः पवमानमन्त्रमपनुदत्ति स्विव ॥ स्तुता
वाके ॥ अग्निः पवमान इत्युपांशु इदं हविरित्युच्चैः र
ञ्जयन्तावीवृधन्तेत्युपांशु महो ज्याय इत्युच्चैरन्ते नेत्युपां
शु ॥ घृतं दोग्ध्र ब्राह्मणामभिधात्ति शुचः प्रशान्ताविमोके कु
नैऽग्नाहवनीयोऽभ्यादध्यात् ॥ एधो न्धे पिपीमहि स्वाहेति
प्रथमां ॥ समिदसि समेधिषीमहि स्वाहेति द्वितीयां ॥ प

देनअन्नमावयं यद्वान्यत्कृतमानि मानयासमिधावयः ८ सर्वं
तदपरञ्जमाहुस्त्वाहोनिन्दतीयान्तरआहवनीयमुपतिष्ठते
॥ अपोअघाचवारिवं रसेनसमगस्महि ॥ पयस्व ॥ नग्न
आगमंतमासं अजवर्द्धसिति ॥ समाते — न्येकामवेन
पुनर्यजुषोपविशेदितिशाण्डिल्यः ॥ अस्याधेयेसिद्धप्र
थमायांयजुषोपविशेदुत्तमायांसामिधआदध्यात — — —
गौतमः ॥ पृथिविस्थितिधानंजप्यः उभयंकुर्यादित्य
र्थः ॥ द्वितीयोत्रदेवताभिधानेअग्निपावकमष्टाकपा
लेनाग्निं शुचिमष्टकपालेन व्रीहिमयेन यवमयेनवापूर्वो
देवतापदमुपांशु ॥ पात्रसादनेषोडशकपालानिदक्षिणो

डाथ्वापाल्यैहविर्गृहरोप्रोद्धारोघ्राताद्दानेद्वेवत्ताह्वानेड
नमप्रयाजेचाग्नेन्यावृकुस्यग्निःशुचेस्मुनिर्द्देश डुपाशुस
र्वक्षनृधत्वेत्तावाज्यभागौसनःपावकस्य नैमित्यग्रेपावक
स्यानुवाक्या ॥ येयजामहेऽग्निंपावकमग्नेपावकरोचिष
वावाइवौषट् ॥ इतियाज्या ॥ अग्निःशुचिव्रततमःशुचि
र्विप्रःशुचिःकविः ॥ शुचीरोचतआहुतोमित्यनुवाक्या
निःशुचेः ॥ येयजामहेऽग्निंशुचिमुदग्नेशुचयस्तवशुक्रा
भ्राजंतईरते ॥ तवज्योतींष्यर्चयाइवौषट् ॥ इतियाज्या
स्विष्टकृदनुवाक्या ॥ साक्षात्वियाग्नावभियुजेःक्रतुर्देवाना
मस्कृतः ॥ अग्निःशुचिमुपस्थमो ॥ याज्यानुवाक्याग्नेःपा

निः

श्रौ·धा·प· वकुस्य प्रिया· त्वय ॥ लग्ने: पुत्रे: ग्रिहवि: अग्निमीलेपु रा·वा·पे·
४९ रोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमं वौ३ षट्
इति ॥ यद्गु दिग्गाग पदेष्वयोगं गत्वेति घ: कर्मणि त्वेतद्वे
मस्त: वरस्त्वेक एवोमयो पशुदोगानाम्त्र३ हैव दीयन्तो छं
दोगोयजमानेन धेनुरन ग्राग्न्वस्तरीवत्सत्ने रक्ष धीयते
॥ एवं द्वादश चतुर्विंशति व्ययश्रीपदानां विभागः ॥
व्यहन स्तत्त वा कान्दौड पाशु देवताद्धयो त्नि: श्रेयं समं ॥
एतादि द्विध्यस्या नेष्वाग्नेयायष्टाक पाल एव वा एकैवोद्वि
न दे द्विध्य स्य पसगाद्वित्त दद्विराण३ हैव वाया दोपांशु यंव
पौर्णमासक घाज्यानुवाक्यादि ॥ त्र्यादिन्यं चक्र: ॥ राम
४९

तत्रापिशाखायनोऽन्न्यादेवतापदेषांश्चत्वंकपालोप
वेषाद्रुरशायाश्रीविंमपात्रसादनं ॥ कूरशांत्रेईध्मरां ॥
पवित्रवर्निसंवपनं ॥ उपसर्जनीग्रहणां ॥ श्रृतेकालंभः
॥ तंयवानामभिमर्शनाभिवासनानिकृत्तसांते ॥ प्रा
गाश्वेनेदितिंगछेत्यादि ॥ सर्वोविशेषः ॥ सप्तदशसा
सामिधेन्यः ॥ श्रोकिष्यश्चत्तमीमहीं इष्टपुपाज्ञाश्च
हव्यवोढत्तसंवाधेमृत्तयोंइसमिद्धोग्नइत्यादिगुः
पिंमंतावाप्राज्यभागौ ॥ अग्निनारयिमश्नवत्पोषमे
वदिवेदिवे ॥ यशसंवीरवत्तमो ॥ इत्याग्नेयस्य ॥ गय
स्फानोअमीवहावसावित्पुष्टिवर्द्धनः ॥ सुमित्रःसोमनो

त

श्रौ·धा·प· भवोंऽश्वनिसौन्यस्यानुवाक्या ॥ प्रधानस्य उभत्वामदितेमह रा·वा·पे·
५· हंदेव्युपब्रुवे ॥ सुमृळीकामिर्योंऽस्यत्वाहु ॥ येयज्ञमहेऽ
50 दितिमहीमूषुमातरंसुव्रतान ॥ नामृतस्यपत्नीमवसेहुवे
म ॥ तुविक्षत्रामजरंतीमुरूचींसुशर्माणमदितिंसुप्रणी
तिं ॥ वौइयाडितियाज्या ॥ स्विष्टकृतोविराजोसंयाज्येअग्ने
द्वोअग्नेदीदिहिपुरोनोजस्रयासूर्म्यायविष्ठ ॥ त्वांशश्वंतउप
यंतिवाजोः ॥ जुषताहविरिमोअग्नेवीततमानिहव्याजस्रोव
क्षिदेववातिमच्छ ॥ प्रतिनईंसुरभीणिव्यंतुवौइडितिद्विता
शाय ॥ धेनुरसीतिविशेषः ॥ अन्वाहैड्यंधेनुंद्वादेरा
मयादत्ताःकौषितिःपांक्तिष्टयनांदति ॥ व्यूह्यदद्भुवकाकादा राम
५·

उपांशुवदितिनिर्द्दिष्टः ॥ शेषं प्रकृतिवत् ॥ उक्तस्याभावे तक्र
हविर्द्दक्षिणानामभावः ॥ संवत्सरान्ते पित्र्ये हविकरणा
पत्नीनावदग्नीनां धारणं ॥ तत्र तत्र हविरिष्यते ॥ तदनं
तरं नाप्यं द्वादशमासान् ॥ वाग्निनित्यधारित्वादि
तु हविरते वाग्निहोत्रहोमेत्यादि वृत्तित हविषां प्राग
ग्नीनामभिध्यान त्वाह्र प्राकृपरिहितकृत्वा वासस्यजमाने
मधुपर्कविदध्यात् ॥ स्पृष्टे तंत्रान्त ब्राह्मणाभोजनं ॥ अथ
हिताग्निव्रतानि ॥ नाहृतं वदेत् ॥ नाग्निष्विमपनुदेत् ॥
व्यपचारे श्रौतं स्मार्त्तं च प्रायश्चित्तमुभयत्र योनदेशात् ॥
दुर्गंधकाष्टं नादध्यादग्निषु ॥ भूमौ गर्त्ते न पक्रतिं इका

श्रौ·ध·प·
५२

त्तनभद्रायेद्दवीसपक्वं तत्र ॥ अग्निहोत्रार्थमिंद्धत्तेषुयमिंध्या रा·वा·पे·
क — नपिता ह्यग्नि कर्कः ॥ नाविस्मृयित्ता वृत्तपि — — ॥ प
त्नमृतिः ॥ द्वादशाब्दं ब्रह्मचारी ॥ सर्वेषामग्नीनां नित्यधा
री ॥ नीरहोमी ॥ अग्निसमीपे शायीत्येवंव्रतो यजमानः
स्यात् ॥ षड्वा — वा त्रिरात्रमपि वा ॥ ७ रुपथ धर्मध्यायं सोमा
धाने कल्पार्थ्यसमारोपेणावाध्यते ॥ व्रतानां नतरं गार्हप
त्यसभ्ययोरेनानित्य धारणं ॥ पक्षेदक्षिणाग्नेरपि ॥
प्रातः श्रियः सर्वे नित्यभार्या ॥ — समियाश्च त्रयः ॥ गुश्री
— श्रीरामः ॥ विजयाश्रामाहृवित्यः ॥ यामरागावेश्यः ॥:
इतिश्रीरामचंद्रसोमयाजिविरचितश्रौताधानप

इति समाप्तम् ॥ छ ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ शुभमस्तु ॥
सम्वत् १९८४ पौषप्र २६ ॥ सम्पूर्णम् ॥ शुभंभवात्वयेत्
लि· पुरोहितनत्थाधुरामनुलाज्म लिखारी मंदिर श्रीरघु
नाथजीपुस्तकालयःजम्व